

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Diarium in Diptera
Ecclesie Wonsiedelenfis

^{i. e.}
Wonsiedel Sognis
Kirche-Forretning,
i det Pøllige Prædic ambed,

Anno fra 1685.

Anno indtil 1695. exclusive.
indfoldendis

1. De Omaa Børns Daab og Modrens Kirkegang og Indvielse.
 2. Evolofrelse og Sammenrejelse,
 3. offer paa Hæfti Drens og til Evolofrelse Sammenrejelse og Kirkegang.
 4. De Tvingis Beretning med Altars Sacramente [der paa Kindis omfar Regi, for og Extracts, saa og paa de Catechumenos og obnbar a Hælfte,]
 5. Adis nauus der gaa til Christus Bord.
 6. De Dødis Løffets Løb, og den Kirke for ligge og om.
- tilsam om skrotte og andre Loci
- Johann Rude, Tunderense.

NUMMER 12

DECEMBER

1996

Sønderjysk Månedsskrift

Udgiven af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
135 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 15 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
sønderjysk Lokalhistorie
6200 Aabenraa

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Fredenshøj 28
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sønderjysk Månedsskrift
indtales på bånd, der kan
lånes på biblioteket

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev

I dette nummer:

- Landsarkivar Hans H. Worsøe fratræder 307
- Ø i Sønderjyllands senmiddelalder
Ø spillede en vigtig rolle som ernæringskilde for befolkningen i
middelalderen. Arkivar Bjørn Poulsen har set nærmere på den popu-
lære drik og de forskellige bryggerier i middelalderen.
- Levevilkår i 1600-tallet. Skæbner og tendenser fra
Vonsild sogn 313
- Den sociale og materielle usikkerhed var langt større i det gamle
landbrugssamfund. Historiestuderende Asbjørn Romvig Thomsen
har undersøgt levevilkårene i Vonsild sogn i 1600-tallet.
- Sygdomme og dødsfald i Vonsild sogn i perioden 1685-1706
Sygdomme og død spillede en fundamental og nærværende rolle for
beboerne i Vonsild sogn. Historiestuderende Rikke Møller Jakobsen
har set på sygdomsbilledet i 1600-tallets Vonsild sogn.
- Den sociale mobilitet i Vonsild sogn i perioden 1659-1708 ... 326
- Det er et væsentligt spørgsmål, om det gamle landbosamfund socialt
set var præget af mobilitet. Historiestuderende Thomas Nilsson har
undersøgt dette for personer, der er omtalt i Vonsild kirkebog.
- Gift eller ugift - landbokvindernes liv i 1600-tallet 330
- Landbokvindens fremtid var bl. a. stærkt afhængig af, hvorvidt kvin-
den giftede sig. Historiestuderende Mette Østerberg har set på kvin-
deskæbnerne i Vonsild kirkebog.
- Frederikskirken i Vonsild tur-retur 335
- Vonsild sogn blev genstand for alles opmærksomhed og centrum for
en voldsom debat, da menighedsrådet i 1995 besluttede at rive det
øverste af kirketårnet ned. Sognepræst Klavs Bo Sørensen fortæller
om baggrunden for den omdiskuterede beslutning.
- Slægtshistorie og sindelag. Kilder til belysning af
enkeltpersoners nationale standpunkt 1840-1940 338
- Hvor stod mine forfædre i den nationale kamp, og var de engageret i
de nationale bevægelser? Arkivar Hans Schultz Hansen giver en
oversigt over de vigtigste kilder til disse spørgsmål.
- Soldaten 343
- Fra magtens korridorer er søgelyset i Henrik Stevnsborg og Bent
Blüdnikows sidste artikel nu rettet mod den menige soldat, der skulle
forsvare skanserne på Dybbøl i 1864.
- Det sker på nordslesvigske museer 348
- Bognyt 350
- Bagsiden om forsiden. 352
- Vonsild kirkebog med præsten Johannes Rüdes fyldige levnedssbe-
skrivelser udgør en central kilde til det gamle landbrugssamfund.
Fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe fortæller om kirkebogen og dens
muligheder.

*Forsidebilledet: Titelbladet på Vonsild sogns kirkebog bd. 2, hvor præsten
Johannes Rüde starter sine fyldige levnedsskildringer. Foto: Hans H. Worsøe.*

Landsarkivar Hans H. Worsøe fratræder

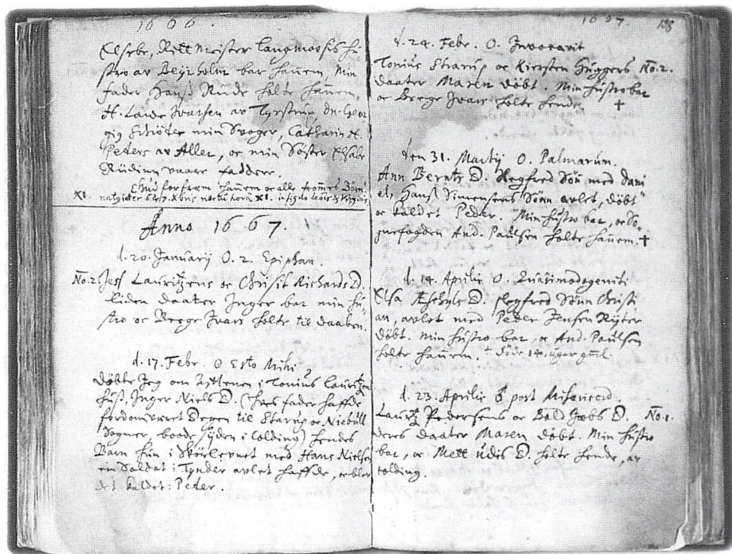
Efter et langt og aktivt arbejdsliv fratrådte Hans H. Worsøe som landsarkivar ved Landsarkivet i Aabenraa den 29. november i år. Hans H. Worsøe kan se tilbage på mange års virke inden for sønderjysk historie. Han kom første gang til Sønderjylland i 1960 som arkivaraspirant og fungerede ved landsarkivet i Aabenraa indtil 1968, hvor han blev arkivar ved landsarkivet i Viborg. I 1981 vendte han tilbage til Aabenraa, da han efterfulgte Peter K. Iversen som landsarkivar. Worsøe har været medlem af bestyrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland 1963-69 og igen fra 1982. I perioden fra 1986 til 1992 var han tillige samfundets formand.

Først og fremmest er det Statens Arkivers største brugergruppe, slægtsforskere, der har haft glæde af Worsøes omfattende viden. Allerede i 1962 udgav han »Grundbog i slægtshistorie«, som siden

udkom i fire oplag, inden den i 1987 blev afløst af »Find dine rødder«. For Sønderjyllands vedkommende har mange slægtsforskere endvidere haft stor glæde af »Slægtshistorie i Sønderjylland - en vejledning«, der udkom første gang i 1983. I forlængelse heraf udgav Worsøe pastor i Vonsild, Johannes Rüdes, »Vonsild kirkebog 1659-1708« og »Vonsild-Dalby tillysningsbog 1678-1683« på Landbohistorisk Selskab i henholdsvis 1982 og 1987. Mindre kendt uden for en snæver kreds er derimod Worsøes store interesse for øl både som en æstetisk nyder af øl, og som aktiv forsker i bryggerihistorie.

Historisk Samfund og Sønderjysk Månedsskrift har ønsket at bringe en hilsen med et nummer af månedsskriftet med artikler inden for Worsøes særlige interessefelter.

Redaktionen

Øl i Sønderjyllands senmiddelalder

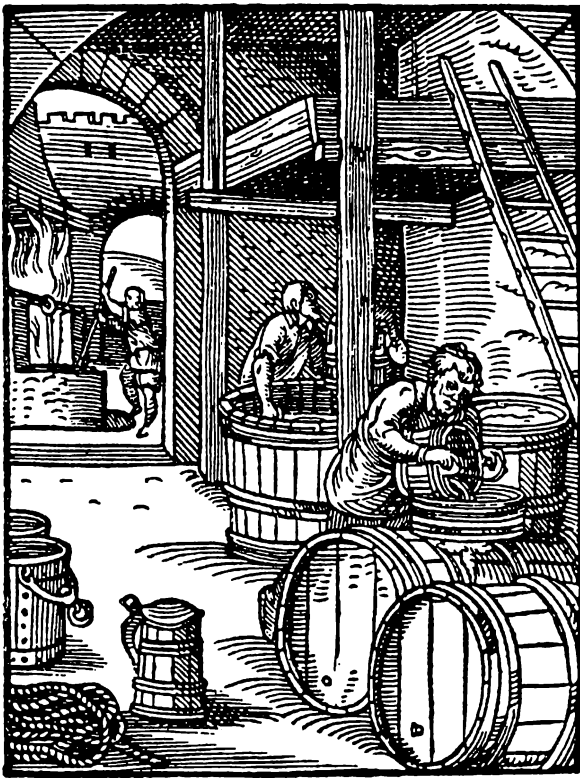
Af BJØRN POULSEN

Øl var en grundlæggende ernæringskilde for befolkningen og et vigtigt element i alt socialt samvær i middelalderen. Arkivar Bjørn Poulsen har set nærmere på den populære drik og de forskellige bryggerier i middelalderen.

Øl var i middelalderen vigtigere end nu om dage. I senmiddelalderen, dvs. i tiden fra ca. 1300-tallets midte og frem i 1500-tallet, kom denne drik til at udgøre et grundlæggende ernæringsmiddel for befolkningen, og forbruget voksede. Udenlandske kilder viser en markant

forbrugsstigning i tiden ca. 1450-1550, og der er grund til at tro, at samme mønster kan genfindes i Sønderjylland.

Vin var endnu en sjælden vare, som kun de rigeste kunne tillade sig. Men næsten enhver kunne i 1400-tallet få råd til øl. Øl drak man til alle måltider. Det blev drukket hjemme, på kroer, på rejse og ved uformelle sammenkomster. I skråen fra Vor Frue købmandsgilde i Flensborg fra omkring 1420 finder man omtale af et drikkelag, hvor byens købmænd og skippere en fastelavnsdag sad og drak sammen nede ved havnen. Da

Træsnittet fra Jost Ammans »Ständebuch« fra 1578 viser »ølbryggere« ved arbejdet. I forgrunden ses bryggerkedel, øltønder og ølkander.

de afregnede efter selskabet, blev der penge tilovers, og for dem stiftede drikkebrødrene et lys i kirken. Fællesskabet omkring dette lys gav stødet til grundlæggelsen af Flensborgs købmandsgilde.

Øl som socialt bindemiddel

Øllet var i middelalderen, som det havde været i oldtiden og til en vis grad stadig er det, et centralt bindemiddel i opbygningen af sociale fællesskaber. Meget sigende udskænkede Slesvigbispen en tønde øl hvert år, når landsbyen Rødemis' bønder kom dragende med deres landgilde til borgens i Svavsted, syd for Husum. Bispens gæstfrihed slørede det problematiske underordningsforhold, som marskens rige bønder kun vanskeligt fandt sig i, og skabte et fællesskab mellem herre og fæstere.

Problemet kunne så være at begrænse forbruget i fællesskabet, så det ikke forvandlede sig til fylderi og fjendskab. Det syntes Slesvigbispen i al fald, da han i 1519 fastsatte en række bestemmelser for sine undergivne bønder i Svavsted sogn. De gjaldt navnlig udgifterne ved bryllupper, hvor det maksimale gerne blev givet ud på festen. Måske var det for bispen også et problem, at bønderne var blevet så rige, at de på utilbørlig vis kappedes med borgere og adelige om at konsumere. Bispen kan med bekymring have set på sine bønder, der ikke kendte deres plads i samfundets nedre lag.

Slesvigbispen bestemte i almindelighed, at kosten ved bryllupper skulle rette sig efter, hvor meget øl man drak, og at ingen måtte spise mere end to okser. Hvis det blev overtrådt, skulle der bødes to okser, og synderen - bruders formynder eller brudgommen selv - skulle sættes i jern i to nætter i borgens fængsel. Nøglen var altså ølforbruget, og det søgte bispen at regulere ud fra en inddeling af bønderne i tre formueklasser. Der

var for det første brud og brudgom, der havde mere end 60 mark - »hvad der Gud bedre det ikke er særlig almindeligt her« - så var der folk med 60-40 og 40-24 samt endelig dem under 24 mark. De rigeste blev ikke pålagt restriktioner, men de øvrige fik nøje at vide, hvor mange tønder øl - hver tønde var på omkring 174 liter - de måtte drikke ved forlovelse, bryllup, barnedåb og ved moderens første kirkebesøg efter fødslen, kirkegang.

Øldrikning var altså vigtig ved de store begivenheder, hvor familien markerede sig i samfundet. Dette gjaldt ikke kun på landet, men også i byerne, som det fremgår af den luksusforordning, der i 1566 blev udstedt i Haderslev. Heri søgte hertugen bl. a. at afskaffe begravelsesøl og at indskrænke øldrikning ved barnedåb, bryllupper og brudefærd.

Ved siden af familien stod i middelalderen gilderne og lavene som de vigtigste sociale fællesskaber. Også her var det grundlæggende at drikke sammen. De store sølvbeslagne drikkehorn fra gilderne giver os en ide om vigtigheden af deres fælles skål. Et sådant prægtigt horn findes bl. a. bevaret fra Flensborgs kalendegilde. De bevarede vedtægter, skrårerne, fra de slesvigske, særlig de flensborgske, gilder, afslører, hvordan man regulerede de fælles drikkelag. Der er mange og detaljerede bestemmelser vedrørende øldrikning: Bægrene skulle vaskes aftenen før, man traf sammen. Det var ikke tilladt at drikke større skåler med nogen, end det var behageligt for vedkommende. Ingen måtte drikke så meget, at han optrådte ubehøvet. Man måtte ikke spilde eller smide sit drikkekar og bæger på gulvet. Når selskabet gik hjem, skulle de ansvarlige blive, gemme øllet, vaske bægrene og tørre dem af. Alle skulle betale deres øl.

Det gjaldt om at holde forbruget i rimelig tømme. I skråen fra det religiøst

Reglementeret ølforbrug (antal tønder) i Svavsted sogn 1519, fordelt på festtyper og formueklasser

Formue	Forlovelsen	Bryllup	Barselsgilde	Kirkegang
40-60 mk	2	6	2	1
24-40 mk	1	4	2	1
-24 mk	1	1	1	

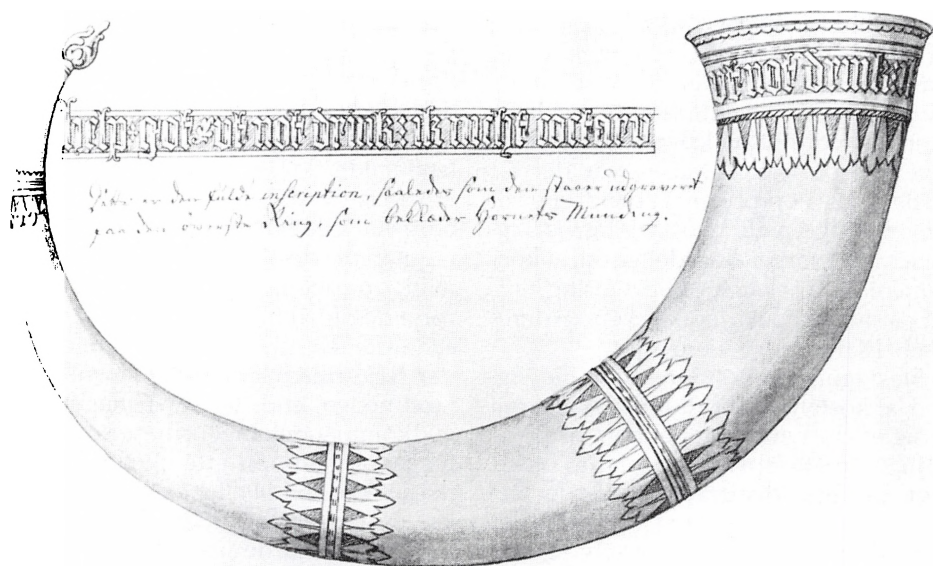
orienterede Ullerup St. Annæ Gilde fra 1506 blev det understreget, at medlemmerne skulle drikke med måde, da gildet ikke var oprettet for æderi og druk, men for Guds skyld. Men øllet var også her nødvendigt for det sociale liv.

Det sønderjyske øl

I den forordning fra Svavsted fra 1519,

hvori ølforbruget blev reguleret, finder man en bestemmelse om, hvilken type øl, der var tilladt. Bøndernes øl skulle enten være hjemmelavet eller brygget i bispens flække Svavsted.

Øl blev i senmiddelalderen i stor stil brygget i hertugdømmet Slesvig. Overalt tog man humleøllets nye teknik til sig. Humle og bygmalt gav en krydret-

I gilderne drak man af et stort fælles drikkehorn. På billedet ses et horn fra Flensborgs kalendegilde, også kaldet »Den hellige Trefoldigheds gilde«. Drikkehornet stammer fra første halvdel af 1400-tallet. Foto efter tegning fra 1777 i Nationalmuseet, København.

smagende øl, som var billigere og lettere at transportere. I bondejhemmene fandt der brygning sted til eget behov, og på hovedgårde, klostre og slotte var der en løbende produktion. I bryggerierne brugte man forskellige kar og en bryggerkedel, hvori vandet blev varmet og urterne kogt. Haderslev lensregnskab fra 1542 noterer udgifter på hele 15 mark, som blev udbetalt til Laurens Kedelsmed, der reparerede »den store gamle bryggerpande« på Tørning slot.

Byernes borgere begyndte snart at brygge med salg for øje. Allerede i Flensborgs stadsret fra omkring 1300 omtales maltfremstilling, men denne by må alligevel sammen med Haderslev og Slesvig regnes til de mindre betydelige ølproducenter. Aabenraas øl, *Appenraas beres*, drak man i 1496 i det stedlige skomagerlav, og det fik en vis udbredelse. Aabenraa havde fordel af en pæn egenproduktion af humle, og bl. a. på markedet i Kliplev kunne man sælge sit bryg til oplandets bønder. Omkring 1600 bar det aabenraaske øl navnet *Kukelhan*, og det gjorde det vel allerede i senmiddelalderen, for tolderen i Toldsted, Asmus Arnkiel, havde i 1530'erne netop øgenavnet *Kukelhan*. Han må have været kendt for at servere det gode lokale øl til forbirejsende.

Husum og Egernførde hørte til de sønderjyske byer, hvor bryggerhvervet virkelig vejede tungt. I 1500-tallet, da Husums ølproduktion toppede, kom man i denne by op på at brygge over 6.000 tønder øl eller over en million liter om året. En del af det blev eksporteret til landdistrikterne. I 1453 lovede en sognepræst på Strand (Nordstrand) f. eks. at udskænke en tønde Husumøl til sine sognebørn. I 1500-tallets sidste årtier blev øllet imidlertid trængt af andre sorter. Husums borgere klagede i 1585 over, at hvor fremmede folk før drak byens øl, så var de nu på grund af den tyngende

ølskat, cisen, selv begyndt at brygge, eller de hentede øllet i Bredsted, der ikke var pålagt cise. Egernførdes øl var *kakebille-øllet*. Fra midten af 1400-tallet vandt det indpas i østkystbyerne Slesvig, Flensborg og Haderslev. I 1492 kom der en sag for retten i Slesvig, da en præst uretmæssigt havde drevet kro i byen. I hans hus havde man sigende nok ikke fundet øl brygget i Slesvig, men 13 tønder kakebilleøl. De østlige landområder blev også faste aftagere af Egernførdes øl. Da kirkevægerne i 1569 aflagde regnskab ude i Bøl sogn, drak de som den naturligste ting af verden en tønde kakebilleøl. Og vestkystens beboere meldte sig også som købere. I 1504 havde man kakebilleøl i bægrene på Svavsted borg, i 1508 blev det drukket af amtmanden nede på det holstenske Steinburg slot. Selv Husum kunne ikke klare sig med sin egenproduktion og indførte i 1580'erne omkring 500 tønder kakebilleøl årligt.

Snart begyndte Egernførdeborgerne at benytte skib til at eksportere kakebilleøllet. I krigsåret 1512 kappede lybækkerne dels en skude fra Egernførde, fyldt med kakebille, dels et større skib, der tilhørte den flensborgske storkøbmand Willem Winberch, med en ladning kakebille ombord. Til Haderslev ankom der i 1539 hele 36 skuder fra Egernførde, lastede med 77 læster og fire tønder kakebille. Omkring 1500 lod dronning Christine hente kakebille til sin residens i Odense, og fra 1520'erne blev byens øl drukket i store dele af Danmark, bl.a. ved det danske hof. I 1530 hører vi, at der til Egernførdes havn var kommet en jagt fra Königsberg for at hente en ladning af byens øl til den preussiske herzoginde. Hun var kendt for at sætte pris på netop denne ølsort. Kakebilleøllet var en international vare.

De internationale ølsorter

Ølhandelen i senmiddelalderen byder

på et broget billede. Det hjemlige øl fra slesvigske bryggere blev udskænket sammen med importeret. I byerne fandtes rådkældere samt en række kroer, hvor man kunne købe øllet. Allerede i Slesvigs ældste stadsret fra først i 1200-tallet omtales taverner med udskænkning.

I Flensborg kan man se, hvordan rådet søgte at regulere sagerne ved i 1388 at bestemme, at udover rådstuen måtte kun otte krokoner sælge øl, fire i Vor Frue sogn og fire i Skt. Nikolai sogn. Det øl, som kvinderne fik lov at forhandle, var wismarsk. En senere flensborgsk forordning fra 1558 fastlagde i samme ånd og endnu mere restriktivt, at der udover rådkældereren kun måtte være to kroer pr. sogn. Nu var ølsorterne imidlertid skiftet. De tilladte ølsorter var kakebille, hamburgsk øl, *pryssing* (fra Danzig i Preussen), Einbecks øl samt Braunschweigs sorte øl, *mumme*.

De mange importerede ølsorter var karakteristiske for tiden. Kakebilleøllet udgjorde kun en af mange internationale ølsorter. På Gottorp slot drak man eksempelvis i 1489 udover kakebilleøllet øl fra Rendsborg, Hamburg, Bremen og Einbeck. Da hertug Adolf i 1564 blev gift, blev der på rådhuset i Slesvig udskænket kakebille, hamburgsk øl samt *pryssing*, og ganske de samme typer blev drukket ved borgerlige bryllupper i Haderslev på denne tid.

Gennem tiden skiftede udbud og forbrugerønsker. Fra 1200-tallets anden halvdel blev lybsk øl almindeligt. I 1335 omtaler Aabenraas bylov fremmede importører af det lybske »traveøl«, og endnu i 1388 drak man et par tønder af denne sort på bispeborgen Brink i Ballum sogn. Allerede på det tidspunkt gjorde Wismar sig dog stærkt gældende som øleksportør til Sønderjylland, og fra omkring 1400 blev der også hentet store kvanta øl i den driftige bryggerby Ham-

borg, der ellers indtil da navnlig havde forsynet Nederlandene. I toldregnskab fra Gottorp fra 1484 ser vi forskellige fragtmænd drage forbi på vej nordover med ca. 250 tønder hamburgsk øl. Hamburgsk øl slog sig fast som en relativ dyr mærkevare, men var alligevel ikke forbeholdt de velhavende. Under 1400-1500-tallets efterårs-sildefiskerier på Helgoland, som samlede henved to tusinde fiskere, udskænkede man således overvejende hamburgsk øl: I 1505 solgte krokonerne på øen 264 tønder.

Ved midten af 1400-tallet kom nye sorter til Sønderjylland. Nu begyndte man at hente øl i Rostock og fra Danzig - *pryssing* -, og i 1500-tallet blev disse to byers sorter meget udbredte. Efter 1450 drak sønderjyderne også den velsmagende øl nede fra Einbeck, det såkaldte *emstøl*, som blev eksporteret via Lübeck, delvis ad landevejen. Til vestkysthavnene indløb der fra 1400-tallets sidste årtier skibe med bremerøl. Man ser f. eks., at Gottorphertugen i 1489 lod købe 12 tønder »*bremer bers*« i Husum. Et årti senere vandt den tunge og krydrede ølsort, *mumme*, indpas. Luksusøllet *mumme* fra Braunschweig, som det tog et helt år at fremstille, blev i 1502 serveret på Gottorp slot.

Senmiddelalderens mennesker havde adgang til et stort udbud i ølsorter. Der var dyre og billige, f. eks. var en tønde hamburgsk øl mange gange dyrere end en tønde af Egernfødtes kakebille. Man skaffede sig øllet ad mange kanaler. Der blev hjemmebrygget i by og på land, og der blev købt udefra. Transporter af kærre og vogne med øltønder såvel som skuder lastede med øl sørgede for transporterne af fremmed øl til de sønderjyske forbrugere. Overalt kunne man skænke i bægrene og lade den gode drik smage sig.

Levevilkår i 1600-tallet

- Skæbner og tendenser fra Vonsild sogn

Af ASBJØRN ROMVIG THOMSEN

Nutidens danske samfund har et tætmasket, offentligt sikkerhedsnet, hvor man vitterlig skal være meget uheldig eller modvillig for at falde igennem. Vi er så vant til dette, at vi har svært ved at forestille os en anden situation. Noget af det mest slående ved at beskæftige sig med Vonsild sogn i 1600-tallet er derfor den sociale og materielle usikkerhed, der viser sig i pastor Johannes Rüdes enestående beskrivelser af sine sognebørns levnedsløb i kirkebogen. Risikoen for at opleve dramatiske begivenheder og personlige ulykker, der kunne forandre levevilkårene

dramatisk, var et grundvilkår i vore forfædres liv. Historiestuderende ved Århus Universitet, Asbjørn Romvig Thomsen, har undersøgt spørgsmålet.

1600-tallet var en nedgangstid. Det fik den danske landbobefolkning at mærke - og ikke mindst folk i Vonsild. Tre krige, Kejserkrigen (1625-1629), Torstensson-krigen (1643-1645) og Karl Gustavkrigene (1657-1660), satte deres tydelige præg på århundredets danmarkshistorie ved at medføre følelige nederlag og

Udsnit af kort over Hertugdømmet Slesvig med de centrale hovedfærdselsårer. Kortet er tegnet i 1804/05 på grundlag af kort fra de sidste årtier af 1700-tallet.

mindst lige så følelige invasioner og besættelser. Eftersom invasionerne skete sydfra, gik de i første række ud over Sønderjylland; betydningen af Vonsilds placering langs landevejen fremgår da også tydeligt af ridefoged Chr. Syndermans klage fra 1684 på hele Tyrstrup herreds vegne: »Endogså befindes Tyrstrup herred at ligge ved landevejen, så alle durchmarcher som af tropperne med indkvartering forårsages, herredet altid bliver mere medtaget og presset end de andre fra vejen afliggende herreder«. Såvel fremmede som allierede troppers hærgen i de besatte områder gik hårdt ud over lokalbefolkningen; således skønnede historikeren Aksel Lassen i bogen »Skæbneåret 1659«, at lejetroppernes hærgen og medbragte epidemier alene i året 1659 kostede mere end 67 % af Vonsilds befolkning livet!

Krigene fik dog også en mere indirekte betydning for levevilkårene på landet; de enorme militærudgifter både før, under og mellem kongens krige hvilede så hårdt på budgettet, at statsmagten måtte ty til ekstra stramninger af den i forvejen hårdt spændte skatteskrue. Landalmuen måtte således som hovedskatteyder betale størstedelen af kongens regninger.

Som om alle disse ulykker ikke var nok, rantes det danske landbrug fra 1640'erne og næsten 100 år frem af en international lavkonjunktur. Efterspørgselen og prisen på Danmarks to traditionelle eksportvarer, korn og kvæg, faldt drastisk i årene efter 30-årskrigen afslutning i 1648; dette resulterede i en meget langvarig og standhaftig landbrugsdepression i Danmark.

Gennem pastor Rüdes beskrivelser i årene 1685-1707 af godt 250 af sine sognebørns levnedsløb får vi en enestående mulighed for at se disse generelle nedgangstendenser afspejlet i det enkelte menneskes liv - sammen med de andre ulykkelige hændelser, et menneske den-

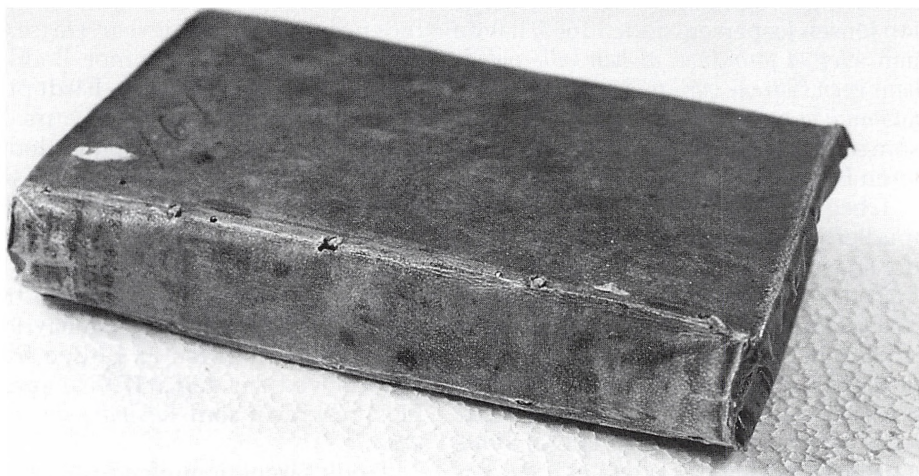
gang måtte regne med at kunne komme ud for.

I familiens skød

Familien var den institution, samfundet var bygget op om. Som barn var man afhængig af forældrene, som voksen af sin ægtefælle, og som gammel kunne man være heldig at blive forsørget af sine voksne børn; vi ser derfor fortrinsvis de sociale og økonomiske nedture, når noget greb forstyrrende ind i dette afhængigheds mønster.

Erich Laursen og Elsabe Iversdatter blev gift ca. 1670 og overtog omtrent på det tidspunkt Vonsild sogns største gård, den senere Overbygård, fra Elsabes forældre, der begge døde i 1673. Skønt det i Sønderjylland ikke var direkte ualmindeligt at kunne skrive, virker det, som om Erich havde lettere til pennen end de fleste; pastor Råde anfører nemlig to gange i sin tillysningsbog at have læst Erich Laursens egenhændige skrivelse op i kirken, hvor den almindelige procedure tilsyneladende var, at klageren mundtligt orienterede præsten om sit ærinde. Erich og Elsabe tilhørte gårdmands aristokratiet i Vonsild. De havde sognets største gård. Erich var en velformuleret herre og blev desuden udnævnt til herredssandemand, et ikke ubetydeligt tillidshverv. Alt så lyst og lykkeligt ud for familien, der forøgedes først med en søn, der døde som 1-årig, siden med fire mere levedygtige børn.

Men her viste det sig, at risikoen for social og økonomisk nedgang var reel. I 1682 døde Erich, knap 50 år gammel, og året efter hans hustru Elsabe, godt 40 år gammel. Tilbage stod tre børn: Rebecca på 10 år, Laurs på 9 år og Caren på 5 år - den lille Iver på 2 år havde fulgt sin mor i graven i 1683. Da ridefogeden Christen Synderman i 1684 lavede sin indberetning om gårdenes tilstand i Tyrstrup herred, skrev han følgende om Erich

Vonsild kirkebog 1659-1708 med de mange udførlige levnedbeskrivelser, som Johannes Rüde (28.4 1633 - 20.3 1707) førte, fra han kom til Vonsild sogn i 1659 og til sin død. Foto: Hans H. Worsøe.

Laursens fradøde gård: »Nogle små fader- og moderløse børn sidder ved stedet, måske at den halve sæd udi foråret vorder forrettet«. I Syndermans noget pessimistiske rapport svarer det meget godt til den gennemsnitlige tilstand for Vonsild-gårdene, at man kun var i stand til at så halvdelen af vårsæden. Måske har der været nogle ressourcer at tære på, for det lykkedes - men nok ikke uden hjælp udefra - de tre børn at holde sig ved stedet i flere år. I 1688 var den ældste datter, Rebecca, blevet voksen nok til at gifte sig, hvilket hun gjorde i en alder af kun 15 år. Sammen med sin 8 år ældre mand, Claus Andersen, overtog hun gården, der nu endelig igen kunne drives på reglementeret vis af en husbond og en madmoder.

Men projektet kuldsejlede. Det unge par var måske for ungt og uerfarent, eller også var gården kørt i sænk af de 5-6 år uden en husbond ved roret; i hvert fald måtte Claus og Rebecca i 1694 overlade gården til Joachim Schnoor og hans fa-

milie. Rebecca flyttede ind i den ene ende af et landbolshus, der tilhørte gården, »medens hendes mand Claus Andersen (...) har ladet sig antage til en soldat i Fredericia« - skrev pastor Rüde i 1697.

Rebecca Erichsdatter styrtdykkede i løbet af få år fra at være ældste datter af en velanskrevet gårdmand og herredssandemand til at være soldaterkone og simpel indsidderske på sin fædrene gård.

Menneskelig svaghed

Det behøvede dog ikke at være dødsfald, der slog benene væk under en familie. Det kunne også være sygdom, sindssygdom, drikfældighed - eller som oftest en blanding. Det kan desuden ofte være svært at skelne mellem f. eks. sindsyge og alkoholisme ud fra præstens diagnoser.

Der skulle både en mand og en kone til at drive en husholdning, og derfor var overtagelsen af en gård eller et hus som regel forbundet med indgåelse af ægteskab. Det gjaldt også i Bodil Jeps-

datters tilfælde. Inden hendes far, den ærværdige sognefoged og kirkevæрге Jep Jensen Jespersen, døde i 1665, havde han »det så forordnet, at han ville oplade hans egen fædrene gård til den da skikkelige, forstandige og ædru karl Laurs Pedersen«, som selvfølgelig skulle gifte sig med datteren Bodil, der da var knap 20 år.

I begyndelsen af 1670'erne tog det imidlertid en skæv vending med Laurs, der snart var hverken skikkelig, forstandig eller ædru længere. Driften af gården gik dårligt, Laurs lagde sig ud med myndighederne, »kom i med at drikke brændevinen og at sværme natten med dagen hen«, »siden ville han ikke mere lyde Guds ord og formaning«, og han forsømte gården så kraftigt, at ridefoged Synderman i 1684 vurderede tilstanden således: »Er forarmet, har intet udi foråret at så«.

Også børneflokken prægedes af de

ulykkelige omstændigheder. Laurs og Bodil fik syv børn, hvoraf de fire døde inden for deres første leveår. De tre øvrige overlevede alle deres mor, Bodil, der døde i 1691, 45 år gammel - hårdt prøvet af de 25 års ægteskab med Laurs. Men nu blev først den ældste datter dødssyg og måtte berettes, dvs. have »den sidste olie«, af præsten fire gange i løbet af årene 1695-1697. Den anden datter døde i 1705 i en alder af blot 25 år, og kun sønnen Jep kom sig over familiens tragedie, blev gift og fik børn; han havde tidligt overtaget driften af gården fra sin far, der ved sin død i 1707 af præsten blev beskrevet som »afsindig lige til døden«.

Trods farens manglende evne til at leve op til sin rolle som familieforsørger lykkedes det altså faktisk Laurs Pedersens søn Jep at rette op på den skrantede gård og bevare den på familiens hæn-

Det gik hårdt til, når soldaterne drog hærgende gennem landet. På maleriet har Sebastian Vrancx (1573-1647) skildret soldater i færd med at plyndre en landsby. Foto: Deutsches Historisches Museum, Berlin/Museet på Koldinghus.

der. Dermed reddedes (dele af) familiens sociale status. Sådan gik det ikke altid.

I året 1700 begravede pastor Råde i Vonsild den 62 år gamle Maren Christensdatter. Hun var kommet til Vonsild sogn med to børn 20 år tidligere fra sit fødested oppe nær Hobro, hvor hun også havde været gift. Hendes mand hed Mogens Andersen, og denne flakkede nu »*vild og vild omkring i hans alderdom*«; han havde haft en stor gård hjemme ved Hobro og været både kirkeværge og lægdsmand, men han var begyndt at drikke og til sidst blevet så »*fortumlet i hovedet*«, at han havde forladt kone og børn og nægtede at komme tilbage.

Denne opløsning af familien førte, ganske som da Rebecca Erichsdatters forældre døde, til et socialt fald for familiedlemmerne. Maren Christensdatter døde i dyb fattigdom i Vonsild i år 1700, mens datteren Mette Mogensdatter blev gift med traskomanden Willads Pedersen i Vonsild, der boede som indsidder i et landbolshus. Hun døde allerede i 1702, ikke engang 40 år gammel.

Var en familie gået ned med flaget, fik alkoholforbruget ofte, og sikkert ikke med urette, en stor del af skylden af præsten, som i de to foregående tilfælde. Denne tanke giver os således et fingerpeg om, at der ikke blot lå den almindelige forargelse og irritation bag præstens svovlprædiken en vintersøndag i det herrens år 1680. Et par uheldige svirebrødre havde ugen før ladet drikkelaget lørdag aften tage overhånd og kunne åbenbart ikke rigtig holde til at skulle sidde ret op og ned i kirken dagen efter - med Rüdes ord: »*i søndags desværre har en og anden taget så meget brændevin i kraven, at skamle i tårnet til manges væmmelse med stor stank er blevet bespyede*«!

Verdens ondskab

Pastor Råde opfordrede utallige gange

fra prædikestolen sin menighed til at vise gavmildhed over for fremmede nødstedte, der kom til Vonsild for at bede om lidt hjælp til livets opretholdelse.

Ofte gav han også en kort begrundelse for de trængendes fattigdom, og en af de mest almindelige var forsørgerens manglende arbejdsevne på grund af sygdom eller invaliditet. Der humpede til stadighed mange stakler rundt i landet, som havde været udsat for invaliderende ulykker i krig eller fredstid. Et eksempel, der tillige viser, hvorledes dette også var en ulykke for hele familien, er Rüdes anmodning - thi »*Herren vil det belønne*« - en julsøndag i 1678: »*En fattig soldats kvinde beder (...), at hun må besøge godtfolks huse om nogen hjælp til hendes mand, hvilken for to år er hans fødder af-frøsne i Sundet*«.

Det var dog som oftest mod ofre for ildebrand, præsten opfordrede sine sognebørn til at vise generøsitet. Ildebrand var en af de værste ulykker, der kunne ramme en familie. Hvis man var så heldig at redde livet, kunne man hjælpeløst se alt gå op i flammer på et øjeblik, en økonomisk katastrofe i et samfund uden forsikringskasser. Derfor har folk måske været ekstra villige til at hjælpe brandofre, som i modsætning til så mange andre fattige var en slags værdigt trængende kolleger. Man kunne selv - uforskyldt - komme i samme situation, selvom man i øjeblikket sad på en god og velfungerende gård. Ildens altødelæggende karakter fremkaldte således ikke uden grund voldsomme reaktioner. Vé det menneske, der i 1679 havde sat ild til Jep Stephansens lade i Ødis og gjort ham til en fattig mand, hvis Vonsild-præsten havde fået fingre i ham: »*vid, o hvo du est, at der er den helvedske ild for dig igen, så og stejle og hjul eller en tørmøgende kval og endeligt*«!

Som nævnt havde krig og besættelse ofte grebet drastisk ind i Vonsild-boer-

nes livsløb. Specielt under Karl Gustav-krigene 1657-1660 blev mange liv og forhåbninger skudt i grus; mange døde, resten flygtede, og færre vendte tilbage. Af de tilbagevendte havde mange forfærdelige minder med sig hjem, og en skæbne som Mette Gregersdatters var ikke usædvanlig. Hun var født i 1608 ud af en gammel Vonsild-slægt og blev i 1644 - »medens svenske fjender var i landet« - gift med Søren Nielsen. Familien flygtede som så mange andre til Kolding by under besættelsen 1657-1660, men Mette måtte alligevel se sine nærmeste falde bort omkring hende. Hendes mand og fire børn døde i Kolding i løbet af kort tid - vel som følge af epidemier og mangelfuld ernæring i den indesluttede købstad. De sidste mange år af livet gik for Mette med en evindelig flytten fra sted til sted, hvor hun søgte at opretholde livet som indsidder hos familiemedlemmer, venner og bekendte. Det var ikke let at være enke.

En ulykkelig tid

I pastor Rüdes nekrologer over sine sognebørn nævnes misvækst, skattestigninger og prisfald kun antydningssvis som medvirkende årsager til kriser og fallitter. Det betyder ikke, at de var uden indflydelse på dagligdagen, men er snarere et udtryk for præstens vurdering af, hvad det var værd at berette om. Det var det karakteristiske i den enkelte persons livsløb, der skulle berettes om i nekrologgen.

Alle kendte til misvæksten; var den et sted i sognet, var den som regel også andre steder, og det var noget, alle med mellemrum kom ud for. Misvækst kunne derfor ikke forklare, hvorfor det gik nogle værre end andre. Det samme gjaldt selvfølgelig skattestigninger og prisfald på landbrugsvarer. Men den generelle tilbagegangstendens fornemmes alligevel tydeligt i kirkebogens levnedsbekri-

velser. Nok ligger nogle af de fremdragne skæbner i den tunge ende af ulykkeskalaen; men der findes ikke en levnedsskildring fra Vonsild, hvor hovedpersonen oplevede fremgang i bare tilnærmelsesvis lige så høj grad, som det gik tilbage for Rebecca Erichsdatter, for Laurs Pedersen, for Mogens Andersen eller for alle de andre, hvis uheld er mere end tydeligt.

Var man født på bunden af samfundet, kunne man højst håbe at være i stand til at krybe igennem en tilværelse bebyrdet med den arvelige lidelse, som fattigdommen var. Jens Terckelsen var en af mange født på samfundets bund, »af fattige, dog ærlige forældre«. Han var svagelig og måtte nøjes med hvervet som hyrde og blev med tiden endnu mere svagelig, hvorefter han måtte nøjes med at tigge. I vinteren 1699, hvor han var 50 år, blev hans tiggerrute ham for hård: »blev i sneen fødderløs og faldt, kom op igen, men dog endelig af afmagt og uformuenhed har han lagt sig ned at hvile lidt og er så som sovende frosset til døde«.

Det var et samfund i bevægelse; men bevægelsen gik nedad, og var man først faldet, kunne det være umenneskeligt svært at rejse sig igen.

Litteratur & kilder:

- Vonsild Kirkebog 1659-1708. Ved Hans H. Worsøe (1982).
- Vonsild-Dalby Tillysningsbog 1678-1683. Ved Hans H. Worsøe (1987).
- Laura Meyer Hansen: Vonsild fra svenskekrigene til udskiftningen (1996) [udkommer til september].
- Knud J. V. Jespersen: (Gyldendals) Danmarks historie; bind 3. Tiden 1648-1730 (1989).
- Aksel Lassen: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark (1958).
- Rigsarkivet: Tyske Rentekammer; Indberetning 1684, Kommissionen til undersøgelse af Haderslev Amt 1683-1685; Tyrstrup herred (C 27).

Sygdomme og dødsfald i Vonsild i perioden 1685 - 1706

Af RIKKE MØLLER JAKOBSEN

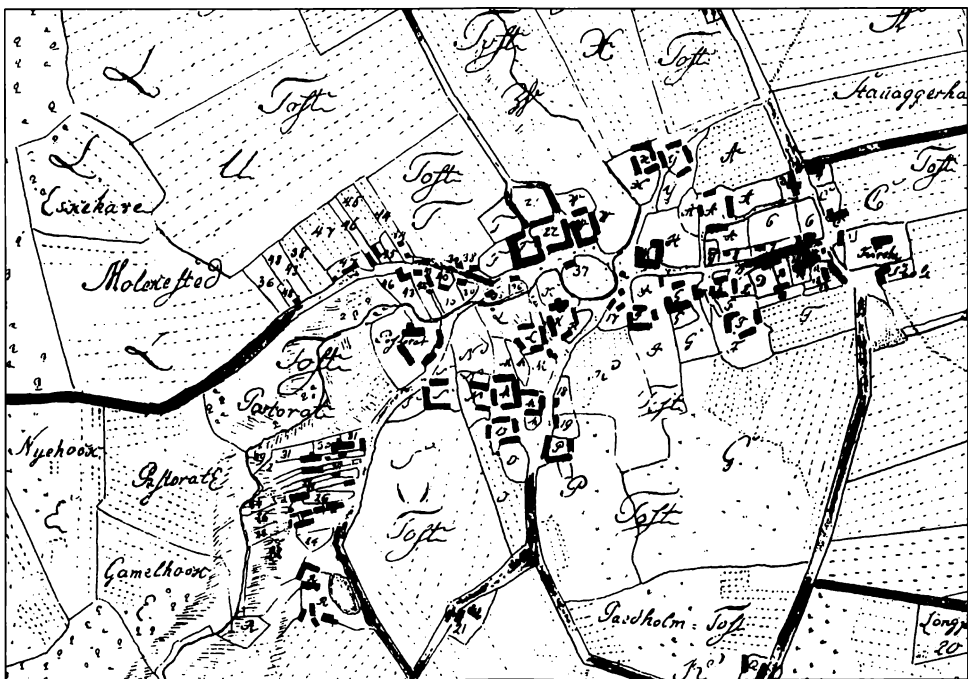
Sygdomme og død spillede en anderledes fundamental og nærværende rolle i det gamle landbrugssamfund, end det er tilfældet i dag. Historiestuderende ved Odense Universitet, Rikke Møller Jakobsen, har set på sygdomsbilledet, som det så ud i Vonsild gennem pastor Johannes Rüdes udførlige kirkebogsindførelser.

Indledning

I slutningen af 1600-tallet voksede interessen for folkesundheden og den medicinske videnskab. Til trods for den øgede opmærksomhed var det hundrede år

senere stadig kun 2/3 af en generation, der nåede den gennemsnitlige vielsesalder. Sygdomme og epidemier havde stadig en stor indflydelse på den demografiske udvikling og befolkningsvæksten. Det begynder man først rigtigt at forstå, når man beskæftiger sig med sygdomshistorie.

Vonsild kirkebog er på grund af præsten Johannes Rüdes grundige beskrivelser af symptomer og sygdomsforløb en god kilde til en undersøgelse af sygdomsbilledet i et sogn i 1600-1700 tallet. Så udførligt beskrevet er enkelte af syg-

G. Ahrentz's udskeftningskort over Vonsild by fra 1787/88.

domsforløbene, at en læge ca. 300 år senere ud fra beskrivelserne af en 10-årig piges symptomer i kirkebogen med nogenlunde sikkerhed kunne fastslå dødsårsagen som diabetes.

Historikeren Hans Chr. Johansen har i bogen »Befolkningstvækst og familiestruktur i det 18. århundrede« undersøgt 26 sogne eksklusiv Vonsild, der, som han mener, udgør et repræsentativt udsnit. I Hans Chr. Johansens stikprøve er dødsårsagen eller sygdomssymptomerne kun i 2 % af alle nekrologer angivet i kirkebøgerne. I modsætning hertil er dødsårsagen eller afdødes symptomer anført i 40 % af Vonsild kirkebogs nekrologer. Det er ca. 10 % mere end den også meget udførlige Sørbymagle kirkebog.

Barselsdød og spædbørnsdødelighed

Der er to væsentlige kendetegn ved den førindustrielle landbobefolkning: et fødselstal på ca. 5 % af totalbefolkningen og

en høj dødelighed. 103 personer eller 42,6 % af de 242 personer, der døde i Vonsild 1685-1706, var under 15 år. Over 30 af disse døde i løbet af deres første leveår.

Der er en karakteristisk overvægt af kvindelige dødsfald i alderen 20-39 år. I overensstemmelse med Johansens teori døde fire kvinder eller 1,5 % af Vonsilds kvinder i forbindelse med barsel. Det er bemærkelsesværdigt, at det er relativt unge kvinder fra gårdmandsklassen, idet man kunne forvente en sammenhæng mellem barselsdød og sociale og økonomiske forhold. Der var ingen dødsfald blandt enlige mødre, som man kunne forvente. En medvirkende forklaring hertil er formentlig, at jordemødrene fungerede i alle sociale lag, altså også blandt ugifte mødre.

Spædbørnsdødeligheden i Vonsild sogn var i perioden 1685-1706 ca. 23 % af alle levendefødte. Spædbørnsdødeligheden i Vonsild var dermed ca. 3 % højere

»Gud bønhører Ridderens Hustru og giver hende også en ung søn«. Træsnit fra roman trykt i København 1571. De mange fødler bidrog væsentligt til en overvægt af dødsfald blandt kvinder i alderen fra 20 til 39 år.

end Johansens gennemsnitlige beretninger. Årsagerne til spædbørnenes død er sjældent nærmere uddybet. Røde har tit kun bemærket, at spædbarnet fra fødslen har været sygeligt, og at der har været en manglende evne til at omspænde moderens bryst. Hygiejniske og ernæringsmæssige forhold bør betragtes som en primær årsag til den høje spædbørnsdødelighed. I Vonsild kirkebog er der tilfælde, hvor fejlernæring, der har haft dødelig udgang, er beskrevet. I to tilfælde blev modermælken opblandet eller forsøgt erstattet.

Der blev født syv tvillingepar i Vonsild mellem 1685 og 1706. Det svarer til, at ca. hver 36. fødsel var en tvillingefødsel. Sammenlignet med Hans Chr. Johansens stikprøve var antallet af tvillingefødsler usædvanlig højt i Vonsild. Tvillingers overlevelsesmuligheder var langt lavere end spædbørns fra enkeltfødsler. I Vonsild døde 9 af de 14 tvillinger, der blev født i perioden 1685-1706, som spæde. Det høje antal tvillingefødsler var medvirkende til at trække den samlede spædbørnsdødelighedsprocent op for Vonsild sogn.

Kopper

Kopper var den enkeltsygdom, der ramte Vonsild sogn hårdest i perioden 1685-1706. 17 børn og unge mellem 10 uger og 25 år blev indskrevet i kirkebogen med dødsårsagen kopper.

I kirkebogen optræder to enkelttilfælde af kopper i henholdsvis marts 1685 og september 1686. Der er ikke noteret andre indberettet for eller døde af kopper i disse år. En koppepidemi i 1685 kan dog ikke fuldstændig udelukkes, idet Røde i forbindelse med Albert Hansens død samme år har noteret »... aff de nu saa gængse Børnekopper...«. Røde kan med denne notering have refereret til en - på det tidspunkt - grasserende epidemi i området.

Først fem år senere, i 1690, figurerer kopper fire gange i Vonsild kirkebog. Der er dog tre forhold, der taler imod en koppepidemi i Vonsild i 1690. Der er for det første et relativt langt tidsrum imellem dødsfaldene sammenlignet med andre koppepidemier. Det første dødsfald skete i februar og de sidste i juli. To af de afdøde var blevet smittet i andre byer, og de kan derfor have været smittebærere. At mobiliteten har haft en afgørende rolle ved spredningen af sygdomme kan ikke udelukkes, men i dette tilfælde synes sygdommen kun at være blevet overført til dem alene. Endelig var der usikkerhed vedrørende dødsårsagen til de sidste to dødsfald, hvor Røde ikke var sikker på, hvorvidt der har været tale om børnekopper.

Derimod er det ganske tydeligt, at der i sommeren 1696 var en koppepidemi i Vonsild. I løbet af knap 2 1/2 måned døde fem personer i alderen 10 uger til 18 år af kopper. I forbindelse med det tredje dødsfald er der i kirkebogen noteret »... disse her i Menigheden indkomne Børnekopper...«.

Ni år senere oplevede Vonsild sin anden koppepidemi i tidsrummet fra 1685 til 1706. Mellem november 1705 og marts 1706 døde fem børn af kopper. Desuden døde en 25-årig kvinde muligvis af kopper. Der har været flere smittede, som har overlevet kopperne. I forbindelse med Peder Paulsen-Mortensens nekrolog fremgår det, at der ca. 14 dage før Peders død blev gjort forbøn for ham og hans to brødre, der ligeledes var syge af kopper. Endvidere har Peder Jepsens yngre bror også været smittet med kopper. Antallet af smittede kan derfor have været betydeligt højere, end det fremgår af kirkebogen.

I forbindelse med kopper har Røde ikke noteret nogen form for behandling og har endda skrevet »... oc hialp intet menneskeligt Raad derimod«.

Den oprindelige Vonsild kirke, som Johannes Råde prædikede i, blev i 1819 beskrevet som uforsvarlig at reparere. Kirken blev revet ned i forbindelse med opførelsen af den nuværende kirke i 1880. Den sengotiske apostelfigur med en tilsvarende figur hører i dag til det eneste inventar, der er bevaret fra den oprindelige kirke. Under højre arm bærer apostelen en bog i et posebind. Foto: Museet på Koldinghus.

Brystsygdomme = tuberkulose?

I 19 tilfælde af de 242 dødsindførelser i Vonsild kirkebog var dødsårsagen brystrelaterede sygdomme. 2/3 af de brystsyge døde mellem november og marts, mens resten døde i april, maj og september. Der var altså ingen dødsfald af brystrelaterede sygdomme i juni, juli og august. Årsagen hertil kan være det faktum, at varme virker lindrende for brystlidelser. 12 af de 19 personer var mænd, og det var overvejende personer over 40 år.

Historikeren Thorkild Kjærgaard hævder i sin doktordisputats »Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning«, at de sygdomme, som er benævnt som brystbetændelse, pleuresi, brysttrængthed og svindsot i Vonsild kirkebog, alle er tidlige tilfælde af sygdommen tuberkulose.

Det er kun med forbehold, at Kjærgaards tese om tuberkulose kan anvendes på tilfældene af brystsyge i Vonsild kirkebog. Selv om sygdommene er meget detaljeret beskrevet i Vonsild kirkebog, er det ikke det samme som at stå over for patienten. Endvidere må det ikke glemmes, at Råde var uddannet præst med et begrænset kendskab til medicin. Tuberkulose blev også først på et senere tidspunkt kategoriseret som en selvstændig sygdom. Råde benyttede mange betegnelser for de sygdomme, som Kjærgaard under et betegner som tuberkulose, hvilket tyder på, at i hvert fald Råde ikke har fundet ens symptomer hos de afdøde.

Der kan fremdrages sygdomstilfælde, hvis beskrivelser giver indikationer om tuberkulose. Således beskrives en 52-årigs sygdom på følgende måde »... den Materie, den Han hærkede op, var blodig, saa fornæmmis, at Siugdommen var en Brystbyld oc Brystbollelse...«.

Kirkebogens nekrologer og de i nogen tilfælde begrænsede beskrivelser af

symptomerne er et for spinkelt grundlag at diagnosticere alle nævnte brystrelaterede sygdomme til at være tuberkulose på. Således er der intet, der taler for, at en 40-årig kvinde, der i et par dage havde følt klemmelse for brystet og faldt død om, døde af tuberkulose. Ud fra symptombeskrivelsen kunne dødsårsagen også have været en hjertesygdom.

Ulykker

Syv dødsfald i Vonsild 1685-1706 skete i forbindelse med ulykker. Der er beskrevet fire vognulykker, alle med mænd over 50 år. To af ulykkerne var dødelige, mens der sandsynligvis indtraf et dødsfald i forbindelse med en tredje ulykke, og den fjerde ulykke var uden dødsfald. Uheld med hestevogne var oftest forårsaget af skræmte, løbske heste eller fald fra vognen. En 64-årig mands fald fra vognen begrundede Rüde med, at han faldt i søvn. Andre medvirkende faktorer til vognulykker var de dårlige, undertiden ufremkommelige veje, forkert lastning af vognene og i få tilfælde beruset kørsel.

Da en af hestene blev ustyrlig på vej til møllen, væltede Anders Poulsen med sin vogn. Han overlevede med en forslået skulder og et sår i hovedet. Folkene i møllen gav ham en eddikedrik og smurte hans sår med en blanding af vin og sukker

Kun i to andre nekrologer omtales en anden slags erhvervsskade end ægtkørsel. I forbindelse med høstarbejdet kom en 21-årig pige til at hugge leen ned i sin fod. Om hendes død har været en følge af ulykken, er ikke klart. I et andet tilfælde medførte en skadet tommelfinger, at Peter Eriksen Hjuler måtte skifte erhverv fra hjulmager til kurvefletter.

Der er tre ulykker med børn under 15 år. En af ulykkerne indtraf i hjemmet, hvor en 1-årig dreng fik forbrændt ryggen og den ene side på moderens kedel

med bølgeaske. I et andet tilfælde døde en 3-årig pige af blodforgiftning efter at have skåret sig på en sten. I det sidste tilfælde faldt en 3-årig pige ned fra laden, men overlevede forbavsende nok faldet.

I Vonsild kirkebog er der ikke noteret tilfælde af selvmord, men der er et ulykkestilfælde, hvor Rüde har gjort meget ud af at forsikre, at den pågældende kvinde ikke var skyld i sin død.

En 58-årig kvinde blev fundet kvalt i sine egne klæder. Selvom Rüde skriver, at det ikke er en enestående ulykkesform, bruger han meget plads på at forsvare kvindens uskyldighed. »Hvo vil fordømme et saadant Guds Barn?«.

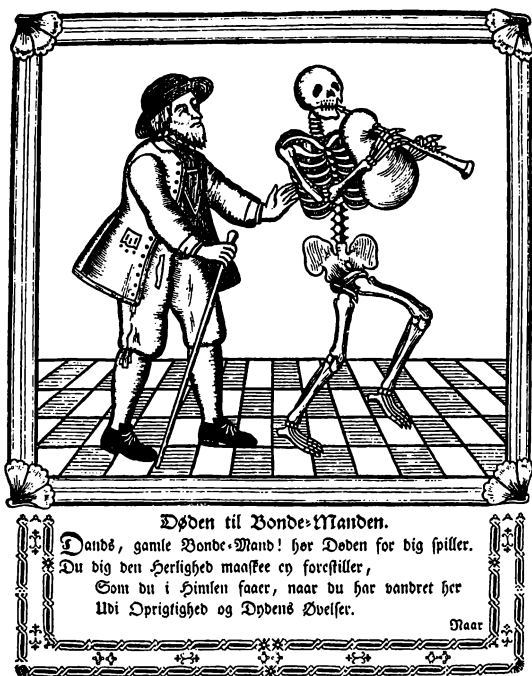
Helbredere og helbredelsesmetoder

Der har været et socialt netværk af familie, venner og bekendte til at drage omsorg for de syge. Kvinderne blev opdraget til at passe de syge og gamle og havde en almen viden om de mest »almindelige« sygdomme.

Der var tre typer helbredere, som landbefolkningen kunne opsøge i det 17.-18. årh., når deres egne medikamenter og husråd viste sig nyttesløse. Der var de universitetsuddannede medicinere. En mere talrig gruppe var de håndværksuddannede barberkirurger. Endelig var der en mere broget gruppe af kloge folk uden medicinsk erfaring, som ydede hjælp. I denne gruppe befandt de mest benyttede hjælpere, jordemødrene, sig.

Lægerne var oftest administratorer og videnskabsmænd, som ikke interesserede sig for den jævne befolkning. De dyre stiftslæger blev først rådspurgt af beboerne i landdistrikterne, når alt andet var prøvet uden resultat. Det er derfor forbavsende, at lægerne nævnes hele tre gange i nekrologerne. I det ene tilfælde fik Rüde ligefrem samlet penge ind til en fattig piges lægebesøg.

Ved forordningen af 4. december 1672

Døden høstede ubønhørligt og skånselsløst sin frugt i 1600-tallets landbøsamfund, og dødedansen var derfor et velkendt og yndet motiv, som på dette billede »Døden til bøndemanden«.

fik lægerne stadfæstet deres eneret til at behandle indvortes sygdomme og ordinere indvortes medicin. I realiteten blev dette påbud dog ikke overholdt, og bartskærerne fortsatte med at behandle indvortes sygdomme.

Ifølge kirkebogen er bartskærerne blevet opsøgt i forbindelse med kvæstelser efter slagsmål, ulykker og lammelser, men også i tilfælde af indvortes sygdomme. I ti nekrologer refereres til konsultationer hos bartskærerens, endog med et godt resultat i tre af tilfældene. Kun i to tilfælde i perioden fra 1685 til 1706 refererer kirkebogen til brug af kloge folk, hvilket er forbavsende lidt.

Jordemødrene var i slutningen af det 17. årh. stadig i udpræget grad selv lærte. Deres viden og egne erfaringer blev givet videre fra generation til generation. Præsterne var forpligtede til at undervise jordemødrene i, hvordan de skulle forholde sig til barselskvinderne og

de nyfødte. Det har dog været begrænset, hvad præsten har kunnet lære jordemødrene ud over en smule hygiejne, trøstende Guds ord til de nedkommende kvinder og den kvindelige nøddåb.

Den kvindelige nøddåb var jordemoderens pligt til at døbe den nyfødte, hvis der var risiko for, at barnet ikke ville overleve, inden præsten kom. I 1693 måtte jordemoderen Lene Ebbesdatter således skynde sig med at døbe en lille svag pige med det resultat, at pigen, til forældrenes store fortrydelse, kom til at hedde Mette som sin ældre søster.

Lene Ebbesdatter var ellers en populær jordemoder, som blev benyttet af adelen og almuen i hele Jylland. Efter mandens og sønnens død blev hun jordemoder for at kunne forsørge sig selv og sine døtre. Hun døde 83 år gammel og nævnes sidste gang som fødselshjælper i kirkebogen tre år inden sin død i 1698.

Medikamenter blev hyppigt benyttet som led i behandling. Det var forhåndenværende urter og krydderier, men der er også eksempler på midler som vin og brændevin. Der er også tilfælde, hvor der blev anvendt midler som »apothecar-extract« til »... at fly Mafuen til rette oc at fordrifue det Onde...« og bezoar-essence til at styrke hjertet.

Åreladning var også en form for behandling. I tre tilfælde er der foretaget åreladning. I to tilfælde af bartskeereren og en enkelt gang af byens »kloge« folk. Alle tilfælde var resultatløse.

Der er også eksempler på behandling, som var forbundet med overtro. En hellegilde nord for Kolding blev i 1688 opsogt af en 32-årig mand med svindsot. Besøget var dog forgæves, idet »... det Onde vilde icke saa lætt bortløftes«. Selvom manden herefter brugte mange penge på lægedom og senere rådspurgte en læge i Haderslev, døde han.

Den 4. december 1687 forekommer der endnu et eksempel på overtro. Rudes prædiken blev den dag forstyrret af en nøgen dreng, der gik op til alteret og sagde nogle ord, før han derpå forlod kirken. Der findes lignende eksempler som forsøg på at kurere ufrivillig vandladning. Hændelsen i Vonsild kan derfor have været en helbredelsesmetode mod ufrivillig vandladning eller en anden sygdom, men hvilken vides ikke.

Sognets geografiske placering

Sygdommene har oftest spredt sig fra syd mod nord. De befærdede landeveje har været med til at øge smittehastigheden og spredningen af nye sygdomme. Det har været med til at præge sygdomsbilledet i Vonsild, at den eneste jyske kongevej gik direkte igennem sognet.

1600-1700-tallets landbobefolkning var mobil, og der er eksempler i Vonsild kirkebog på, at trafikken igennem sognet har præget den samlede sygelighed

og dødelighed. F. eks. blev en taterpige af omvandrende forældre begravet i Vonsild, og en oksedriver fra Husum døde hos en af Vonsilds beboere. De mange forbigående enlige mødre, der fødte i Vonsild, har naturligvis også været medvirkende til at forøge antallet af døde spædbørn, men det er sandsynligvis blevet udlignet ved det samme antal fødsler. Der var en høj mobilitet særlig blandt de enlige mødre kort tid efter fødslen. Et eksempel er Elsa Hansdatter, der ti dage efter datterens fødsel i januar 1697 rejste bort på en tohjulet vogn.

Afslutning

Vonsild kirkebog kan give et indtryk af det 17. og 18. århundredes sygelighed og dødelighed. Der er et meget stort repræsentativitetsproblem. Johannes Rudes indførelser i Vonsild kirkebog er et spinkelt kildemateriale, som kun dækker et enkelt sogn i 22 år. Endvidere eksisterer der så lang tid tilbage ingen landsdækkende statistik over dødsårsager. Kirkebogen var en optegnelse over kirkelige handlinger, og flertallet af de beskrevne sygdomme havde derfor ofte en dødelig udgang. Det faktum medfører en skæv sygdomsundersøgelse, fordi de dødelige sygdomme er overrepræsenteret. De sygdomme, som man kunne helbrede, er sjældnere nævnt. Det er derfor svært at bedømme helbredelsesmulighederne. Et sikkert faktum er dog, at behandlere og behandling blev benyttet, hvilket landbefolkningen næppe havde gjort, hvis det var resultatløst.

Litteratur:

Vonsild kirkebog 1659-1708 ved Hans H. Worsøe, 1982.

Hans Chr. Johansen: Befolkningsvækst og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975.

Thorkild Kjærgaard: Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning, 1992.

Den sociale mobilitet i Vonsild sogn i perioden 1659-1708

Af THOMAS NILSSON

Det er et væsentligt spørgsmål, om det gamle landbosamfund socialt set var fastlåst eller præget af mobilitet. Mobilitet betyder på den ene side, om det var muligt for en gårdmandssøn at arbejde sig op i en højere stand, og om det kunne lade sig gøre for en husmandssøn at blive gårdejer. På den anden side betyder det, hvordan udsigterne var for at bevæge sig nedad. Her drejer det sig naturligt nok mest om gårdmandsdøtre og -

sønner, der kunne havne i husmandsstanden, og, hvis alt gik skævt, kunne være så uheldige at ende med tiggerstaven i hånden. Historiestuderende Thomas Nilsson har undersøgt dette for personer, der er omtalt i nekrologer i Vonsild kirkebog.

Vilkårene i Vonsild sogn var i anden halvdel af 1600-tallet præget af en række særlige forhold. Idet Kongevejen passe-

Vonsild og egnen omkring Vonsild var i midten af 1600-tallet hårdt plaget af store hærstyrker, som ikke mindre end tre gange i løbet af 15 år drog op og gennem landet. For lokalbefolkningen var den eneste måde at sikre sig mod de omfattende plyndringer, der fulgte i kølvandet på hærene, at grave de mest værdifulde ting ned i jorden. Et af de største skattefund på egnen fra enten Torstensson-fejden i 1644 eller Karl Gustavs felttog i 1657-60 blev gjort på en eng nær landsbyen Hørlokke ved Skrydstrup i 1951. På billedet ses en del af det store skattefund. Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet/Haderslev Museum.

rede Vonsild, lå byen direkte i begivenhedernes centrum. Kongevejen var en naturlig rute for de forskellige hære, der kom til Nordslesvig i midten af det 17. århundrede. Deres tilstedeværelse kan nekrologerne også bekræfte. I forbindelse med svenskerne indkvartering i krigen 1657-1660 blev befolkningen udpint og forarmet, derefter fulgte de polske hjælpetropper, der trods deres status som netop hjælpetropper ikke stod svenskerne meget tilbage angående deres udpining af befolkningen i Vonsild. Efter krigen fulgte epidemier af tyfus og pest; Vonsild egnen var en af de hårdest ramte egne i Danmark, hvad angår pesten, der gjorde et stort indhug i befolkningen.

Vonsild sogn havde dog nogle fordele fremfor andre dele af kongeriget. Jorden var god, og bønderne var ikke nær så hårdt plaget af hoveri som bønderne i kongeriget. Yderligere var bønderne personligt frie, dels selvejere, dels arvefæstere.

Sociale grupper i Vonsild

Størstedelen af befolkningen i Vonsild var meget naturligt beskæftiget inden for landbruget, ligesom det også var tilfældet for resten af Sønderjylland og kongeriget. Der var gårdmænd, tjenestepiger og karle, daglejere og husmænd med en tilhørende jordlod. Uden for landbruget stod først og fremmest husmænd, der udførte et håndværk, det være sig smed, hjulmager, tømrer og lignende.

Det kan i nogle situationer være vanskeligt at fastslå om en husmandsfamilie udelukkende tjente sine penge ved at sælge familiens arbejdskraft som daglejere, ved et håndværk, eller om de også drev et mindre landbrug, der ikke var stort nok til at blive kaldt en gård. Mange havde flere indtægtskilder.

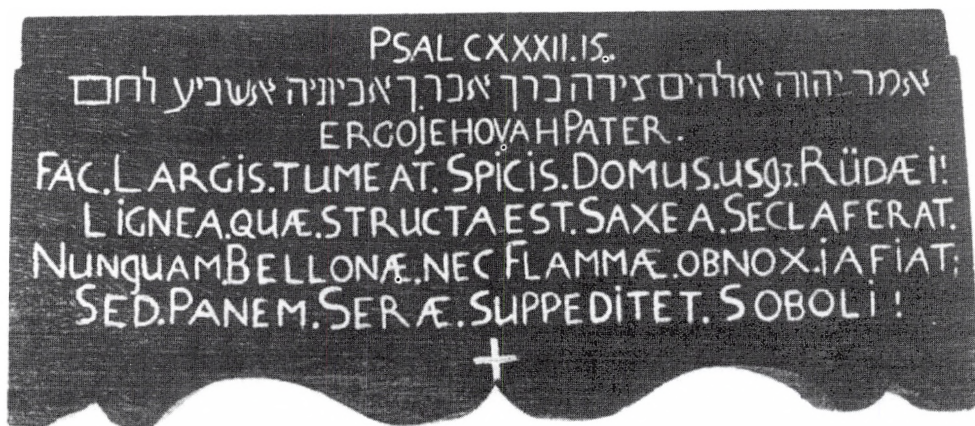
Derfor opdeles befolkningen i det følgende kun i to grupper: gårdmands- og

husmandsfamilier. Det skal straks understreges, at man ved en sådan tvedeling af samfundet i »gårdmænd« og »ikke gårdmænd« på samme tid møder fordele og ulemper. Gårdmændene udgjorde en velafgrænset og forholdsvis homogen gruppe. Gruppen af husmandsfamilier var derimod temmelig uhomogen, da der var stor forskel på levestandarden for en »specialist« som f. eks. en smed sammenlignet med en daglejer, der rangerede nederst i den sociale pyramide i landsbyen. Udover smeden var der andre håndværkere i Vonsild, en tømrer, en murer, en skrædder, en snedker, en hjulmager, en vognmand, og en tækkemand. Det karakteristiske for disse erhverv var, at det egentlig ikke var svært at etablere sig som håndværker forudsat at man beherskede håndværket. Smeden var dog en undtagelse, da der til dette erhverv krævedes en del specialværktøj og et decideret værksted.

Ud fra nekrologerne er det muligt at komme med en vurdering af levestandarden for henholdsvis gårdmænd og husmænd, dog kræves der en vis forsigtighed, men tendensen kan aflæses. Det er tydeligt, at det at have en gård normalt medførte en højere social stilling end det at være husmand, men dette er en sandhed med visse modifikationer. Råde påpeger i flere af nekrologerne, at nogle gårdmandsfamilier sad hårdt i det og til sidst måtte gå fra gården. I kirkebogen er der også enkelte eksempler på husmænd, der givet har haft en højere levestandard end mange gårdmænd.

Den sociale mobilitet

Undersøgelsen omfatter kun nekrologer for personer, der var fyldt 30 år ved deres død. Denne aldersgrænse er valgt, da den gennemsnitlige alder ved første gangssægteskaber for mænd var 30,9 år og for kvindernes vedkommende 28,5 år. Ved valget af 30-årsgrænsen er der

Portoverliggeren fra den af pastor Råde i 1673 opførte, men nu nedrevne præstegård i Vonsild by. Overliggeren er nu indmuret i den nyere præstegårds gavl, mens en anden taole med præstens og hans kones navne findes i ladebygningen. Den hebræiske tekst fra salme 132 vers 15 lyder »Gud Herren sagde: Dette sted vil jeg visselig velsigne, jeg vil mætte dets fattige med brød«.

taget forbehold for en vis etableringsperiode. De afdøde er i det følgende medregnet med den status, de havde, inden de kom på en eventuel aftægt, og kvindernes status er opgjort som værende den samme som den, deres mænd havde.

I alt har jeg registreret 125 personer, der nåede de 30 år eller derover. Der er dog nekrologer, der er knap så fyldesgørende i forhold til de øvrige, men dette skyldes ikke nogen sondring fra Johannes Rådes side mellem rig og fattig, men er udelukkende et udtryk for, at Råde ikke havde kendskab til den afdødes liv og levned. Et godt eksempel på en sådan person finder man i en nekrolog over en kedelflecker fra Antwerpen, der var blevet begravet. Nekrologen er på blot 4,5 linjer. Sådanne nekrologer kan af indlysende grunde ikke anvendes til denne undersøgelse, da der ikke er nævnt noget om personens sociale arv, altså om han var født på en gård, et husmandssted eller noget helt tredje.

Kirkebogen rummer anvendelige oplysninger om 104 personer, 46 mænd

og 58 kvinder. Heraf var der 21 mænd og 32 kvinder, der var født i en gårdmandsfamilie, mens 25 mænd og 26 kvinder var født i husmandsfamilier. De to sociale grupper er altså næsten lige store.

Gårdmandsbørnene

Ud af de 21 mænd, der var født på en gård, var der elleve, der selv fik en gård - det være sig deres fødegård, deres kones gård eller en helt tredje gård. For kvindernes vedkommende var der 21 af de 32 kvinder, der var født på en gård, som bevarede deres sociale stilling. Under ét var det dermed godt halvdelen af alle gårdmandsbørn, der fik en social position som deres forældre.

De resterende ti mænd og elleve kvinder fra gårdmandshjem formåede altså ikke at bevare deres sociale position. Samtlige var mobile nedad, dvs. at de blev husmænd, nogle med et håndværk og andre som daglejere. Den vigtigste forklaring på dette er, at der ikke var gårde nok til alle gårdmandsbørn. Men det skal bemærkes, at også børn fra hus-

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

Redaktion:
Kim Furdal
Carsten Porskrog Rasmussen
Lennart S. Madsen

72. årgang
1996

Indhold

<i>Abrahamsson, Martin:</i> Gram Lergrav - Et besøg værd	128
<i>Adriansen, Inge:</i> Vibæk Mølle - Et besøg værd	191
<i>Andersen, Inge Skifter:</i> Min barndoms "koner"	252
<i>Andersen, Mette Kathrine:</i> Dansk pige på Augustenborg kvindeseminarium	287
<i>Bech, Oluf:</i> Genforeningen set fra Kolding	7
<i>Bech, Oluf:</i> Genforeningen set fra Kolding	39
<i>Beck, Ellen:</i> Storvask i 1920'erne	35
<i>Berg, Sophie:</i> Tjenestepige på Løjt omkring 1900	156
<i>Bliudnikow, Bent og Henrik Stevnsborg:</i> Kongen	211
<i>Bliudnikow, Bent og Henrik Stevnsborg:</i> Statsministeren	243
<i>Bliudnikow, Bent og Henrik Stevnsborg:</i> Generalen	275
<i>Bliudnikow, Bent og Henrik Stevnsborg:</i> Soldaten	343
<i>Branderup, Nis M.:</i> Det mishandlede vaskehusbord	200
<i>Bruhn, Annegret:</i> Lærerindeseminarieret i Augustenborg 1878-1920	281
<i>Christensen, Hanne:</i> Finnemanns ur	115
<i>Christensen, Hanne:</i> Mussis Museum- Et besøg værd	219
<i>Ethelberg, Per, og Orla Madsen:</i> Jernalder i Hjemsted Oldtidspark	184
<i>Furdal, Kim:</i> Aabenraa under vand	49
<i>Furdal, Kim:</i> De lokalhistoriske årbøger 1995	161
<i>Furdal, Kim:</i> Genforeningen og Grundloven	215
<i>Furdal, Kim:</i> Succes og genkendelse	259
<i>Gregersen, H. V.:</i> Salthungeren som drivkraften i vore ældste udenrigskontakter	193
<i>Hansen, Hans Schultz:</i> Augustenborgerne og det åbne brev 1846	74

Hansen, Hans Schultz: Slægtshistorie og sindelag	338
Høgdaal, Jens Jensen: Erindringer fra Vedsted Station 1914-1920	120
Jacobsen, Jørn Querling: Medicinalvæsen i 1700-tallets Tønder	147
Jakobsen, Jens Larsen: Nogle bemærkninger om sønderjyske torpe, kirketorpe og handel	221
Jacobsen, Rikke Møller: Sygdomme og dødsfald i Vonsild i perioden 1685-1706	319
Jenvold, Birgit: Ej blot til pynt	94
Karwelat, Jürgen: Hvor ligger Rapsted (Ravsted)?	249
Kinze, Carl Chr.: Hvaler i Sønderjylland	179
Lefèvre, Jens Ole: Jeg en gård mig bygge vil	88
Lind, Hans: Augustenborg flække	101
Lund, Laurids Nørgaard: Sangen på min fødeegn Roager	56
Madsen, Lennart S.: Ehlers samlingen - Et besøg værd	257
Madsen, Orla, og Per Ethelberg: Jernalder i Hjemsted Oldtidspark	184
Mathiesen, Henning: De augustenborgske hertuger som godsbesiddere	80
Nilsson, Thomas: Den sociale mobilitet i Vonsild sogn i perioden 1659-1708	326
Olsen, Kaj: Pengesedler som husflid	3
Paulsen, Kim Jacobus: Danfoss Museet - Et besøg værd	159
Poulsen, Bjørn: Øl i Sønderjyllands Senmiddelalder	308
Rasmussen, Carsten Porskrog: Hertugslægten	68
Rathje, Paul: Augustenborg Kirkegård	106
Redaktørskifte	130
Stevnsborg Henrik og Bent Blüdnikow: Kongen	211
Stevnsborg Henrik og Bent Blüdnikow: Statsministeren	243
Stevnsborg Henrik og Bent Blüdnikow: Generalen	275
Stevnsborg Henrik og Bent Blüdnikow: Soldaten	343
Sørensen, H. E.: Musketerens efterladenskaber	13
Sørensen, H. E.: Musketerens død	170
Sørensen, Klavs Bo: Frederikskirken i Vonsild tur-retur	335
Thomsen, Asbjørn Romvig: Levevilkår i 1600-tallet	313
Østerberg, Mette: Gift eller ugift - landbokvindernes liv i 1600-tallet	330

Faste rubrikker

Det sker - på nordslesvigske museer	28, 60, 108, 140, 172, 204, 236, 268, 300, 348
Set og sket i grænselandet - Grænselandskronik (Eskild Bram)	19, 131, 227, 293

Bagsiden om forsiden

Nødpenge (ia)	32
Storvask (kf)	64
Sønderjyske slotsbyer (cpr)	112
Vestbanen (H. E. Sørensen)	144
1700-tallets sygdomsbehandling i Hertugdømmet Slesvig (Johannes Brix)	176
Århundredets massestranding af kasketotter (Carl Kinze)	208
Christian IX og retten til den danske trone (cpr)	240

Kvinden og arbejdet (<i>Bent Vedsted Rønne</i>)	272
Læreruddannelse i Sønderjylland (<i>Jørn Buch</i>)	304
Vonsild Kirkebog (<i>Hans H. Worsøe</i>)	352

Redaktionens signaturer: *ia* = Inge Adriansen, *kf* = Kim Furdal, *cpr* = Carsten Porskrog Rasmussen, *lsm* = Lennart Secher Madsen.

Bognyt

<i>Adriansen, Inge og Henrik Skov Kristensen: Als og Sundeved 1940-45 (Henrik Dethlefsen)</i> . .	238
<i>Becker-Christensen, Henrik: Kronprinsse Ingrid's Feriehus for sønderjyske børn (kf)</i>	26
<i>Boje, Per og Hans Chr. Johansen: En iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss (Christan Hansen)</i>	303
<i>Christensen, Lorenz P., Chr. Fægteborg, J. Slettebo: Med Hugo Mathiesen gennem Sønderborg, Augustenborg og Nordborg (kf)</i>	206
<i>Christensen, Per: Haderslev i gamle postkort (lsm)</i>	351
Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Udg. af Wormianum (<i>lms</i>)	271
Duborg-skolen 1920-1995, Flensborg (<i>Jesper Bolund Nielsen</i>)	207
Franciska Clausen. Retrospektiv 1899-1986. Udg. af Kunstmuseet Trapholt (<i>Jesper Toft</i>)	174
<i>Fægteborg, Chr., Lorenz P. Christensen, J. Slettebo: Med Hugo Mathiesen gennem Sønderborg, Augustenborg og Nordborg (kf)</i>	206
Genforeningsspillene 1995 - en dokumentation af projektet. I kommission hos Drama (<i>cpr</i>)	111
Grænsen i 75 år 1920-1995. Udg. af Institut for Grænseregionsforskning og Skatthehistorisk Selskab (<i>Kim Jacobus Paulsen</i>)	31
<i>Henningsen, Lars N.: Kirke og folk i Grænselandet (Jens Bruun)</i>	270
<i>Jenvold, Birgit: Kunstnergaven til Sønderjylland (Nina Damsgaard)</i>	63
Jubilæumsskrift Aabenraa Statsskole 1920 - Aabenraa Gymnasium og HF 1995 (<i>Hans Schultz Hansen</i>)	26
<i>Krarup, Jens Kristian: Løgumkloster. Guide gennem historie og nutid (lsm)</i>	175
<i>Kristensen, Henrik Skov og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45 (Henrik Dethlefsen)</i> . .	238
<i>Lange, Ulrich: Geschichte Sleswig-Holsteins von den Anfängen bis zur Gegenwart (Claus Bjørn)</i>	350
<i>Madsen, Kirsten og Knud: Han sled bibler som sko (H. E. Sørensen)</i>	26
<i>Mathiesen, Eske K.: Lyset skifter - om Dan Thuesens raderinger (Inger Lauridsen)</i>	239
<i>Mathiasen, Ole: De franske og engelske besættelsestropper i Sønderjylland 1920 (kf)</i>	63
Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809. Udg. af Landbohistorisk Selskab (<i>Hanne Christensen</i>)	30
Med lune og bid. 100 år med Sprogforeningens Almanak. Udg. af Sprogforeningen (<i>Inge Adriansen</i>)	302
<i>Paulsen, Kim Jacobus: Fra Hardeshøj til Ballebro (kf)</i>	27
<i>Pedersen, Kai: Sønderjydske Familielandbrug 75 år 1920-1995 (Hans Schultz Hansen)</i>	110
På opdagelse i Kulturlandskabet. Udg. af Gyldendal (<i>cpr</i>)	142
<i>Rasmussen, Vagn: Krigsskæbner (ia)</i>	142

<i>Rønnow, Helge</i> : Niels Johannes Holm - et levnedsløb (<i>Jens Bruun</i>)	143
Sablen og den bløde hat. De danske skytte-, gymnastik- og idrætsforeningers forhold 1940-45. Udg. af Odense Universitetsforlag (<i>Jens Kongsted Lampe</i>)	206
<i>Slettebo, J.</i> og <i>Lorenz P. Christensen, Chr. Fægteborg</i> : Med Hugo Mathiesen gennem Sønderborg, Augustenborg og Nordborg (<i>kf</i>)	206
Sprogforeningens Almanak. Register 1894-1993. Udg. af Sprogforeningen. (<i>Inge Adriansen</i>)	302
Sønderjyder siden Genforeningen. Erindringer. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland (<i>Eske K. Mathiesen</i>)	110
Sønderjydsk Dyrlægeforening 1920-1995. Sønderjydske dyrlægepraksis 1808-1995 (<i>Hans Schultz Hansen</i>)	143
<i>Sørensen, H. E.</i> : Vadehavet - marsk og mennesker (<i>Niels H. Kragh-Nielsen</i>)	31
TreTårneT jubilæum. Lundtoft Kommune 1970-1995. Udg. af Lundtoft Kommune (<i>kf</i>) . .	174
Tønder Gymnasium og HF. Jubilæumsbog 1995 (<i>H. E. Sørensen</i>)	238
Ulkebøl Kirke. Udg. af Ulkebøls Menighedsråd (<i>Jens Ole Lefèvre</i>)	62
<i>Weitemeyer, Mogens</i> : Breve mellem hjem og front 1864 (<i>ia</i>)	62
Aabenraa Roklub (<i>kf</i>)	239

Stedfortegnelse

Als, 81, 346f	Hørup, 266	Slien, 277
Augustenborg, 66f, 77, 88-92, 94, 101, 103, 105-108, 281, 287, 289	Hørlykke, 326	Slesvig, 312, 339, 344
Aveiro, 197	Haarby, 343	Starup, 226
Berlin, 249ff	Jels, 36, 38	Stollig, 169
Borgsum, 198	Kegnæs, 219	Sydslesvig, 232
Bourgneuf, 194	Kliplev, 311	Svavsted, 309, 310
Bredsted, 311	Kolding, 7, 8	Sønderborg, 298, 346
Broager, 261	København, 179, 344	Sønderborg Ladegård, 86
Dannevirke, 244, 344f	Linttrup, 34	Sønderjylland, 221
Dybbøl, 279, 343ff	Lundtoft, 80	Tyrstrup herred, 314
Egernførde, 311	Løgumkloster, 139f	Tønder, 21, 146ff, 155, 229, 274, 300
Farris, 10	Løjt, 156, 266	Ullerup, 310
Flensborg, 11, 14, 39, 41f, 132, 227, 308, 312, 345	Løjt Skovby, 157	Vadehavet, 20
Frederiksstad, 233	Mandø, 179	Varnæs, 201, 339
Frifelt, 16, 168	Mysunde, 344	Vedsted, 114, 120ff
Gram, 129f, 268	Nolde Museet, 267	Vibæk, 191f
Gråsten, 9, 75, 77, 266, 293	Nordborg, 159	Vojens, 266
Haderslev, 137, 242, 257, 311	Nørre Hostrup, 166	Vonsild, 313ff
Haderslev amt, 224, 257	Pøl, 182	Øster Lindet, 19
Helgoland, 247	Roager, 56	Årø sund, 181
Husum, 311	Rødning, 163	Aabenraa, 49-55, 115, 136, 138f, 215, 234, 252f, 259ff, 297, 311f
Hvidding, 120ff	Røde kro, 5	
Højer, 60	Rømø, 25, 178ff	
	Sankelmark, 345	
	Skrydstrup, 167, 326	
	Skærbæk, 13, 184, 230	

mandsfamilier kunne overtage en gård, hvormed antallet af potentielle gårde til gårdmandsbørnene skrumpede yderligere ind.

Ud af de 21 gårdmandsbørn, som oplevede social nedgang, var der nogle stykker, der faldt helt uden for kategorierne og måtte ud med tiggerstaven. Også her kunne der være flere forskellige årsager, bl. a. sygdom, der gjorde én uarbejdsdygtig, eller en brand, der kunne få katastrofale følger for en familie.

Husmandsbørnene

Undersøgelsen omfatter 25 mænd og 26 kvinder, der var født ind i husmandsstanden. Af de 25 mænd forblev de 23 i standen, mens kun to var mobile opad og dermed erhvervede sig en gård. Ud af de 26 kvinder var der 23, der blev i standen, og tre, der nåede op i gårdmandsstanden. Årsagerne til denne lave andel kan være mange. For at der kunne

blive tale om en mobil opadstigen, skulle muligheden for at få en gård være tilstede, da dette var eneste reelle mulighed for at bevæge sig opad. Da gårdmandsstanden stort set var selvrekrutterende, dvs. at størstedelen af nye gårdmænd var født af gårdmandsfamilier, var dette endda særdeles vanskeligt.

Mobilitet og stilstand

For mange var landbosamfundet et mobilt samfund i social henseende. Det dækker imidlertid helt overvejende over, at mange gårdmandsbørn gled ned i husmandsstanden. Enkelte husmandsbørn kom op i gårdmandsstanden, men det var få. Det er værd at bemærke, at landbosamfundet var mest mobilt for kvindernes vedkommende, da 27 % af kvinderne var mobile, enten op eller ned, mens det samme tal for mændene var 22%.

En af Johannes Meyers mange smukke vignetter, en vandringsmand med sin hund, i Caspar Danckwerths »Neue Landsbeschreibung der zwei Hertzogthümer Schleswig und Holstein« fra 1652.

Gift eller ugift - Landbokvindernes liv i 1600-tallet

Af METTE ØSTERBERG

Landbokvindens fremtid var bl. a. stærkt afhængig af, hvorvidt kvinden giftede sig. Historiestuderende Mette Østergaard har set på kvindeskæbnerne i Vonsild kirkebog og de muligheder eller mangel på samme, som kirkebogen afspejler.

Landbosamfundet i det 17. århundrede var langt fra homogent. Hvorledes livet formede sig for den enkelte hang i høj grad sammen med, hvor man befandt sig på den sociale rangstige. For landbokvindernes vedkommende var fremtiden afhængig af giftermål eller ej. Ægteskabet i sig selv garanterede ikke et bedre liv, men det var eneste mulighed, hvis man som

kvinde ville undgå et liv som tjenestepige, væverske eller tiggerske. Det er det billede, som tegner sig, når man gennemgår præsten Johannes Rüdes unikke levnedbeskrivelser - udformet som nekrologer, beregnet til at læses op ved begravelser - i »Vonsild Kirkebog 1685 -1708«. Kirkebogens oplysninger danner sammen med »Vonsild-Dalby tillysningsbog

Situationen i Vonsild var ved pastor Johannes Rüdes tiltræden i 1659 præget af dyb fattigdom. For mange var den sidste udvej tiggerstaven, som tiggerne på denne vignet fra Caspar Danckwerths »Neue Landsbeschreibung der zwei Hertzogthümer Schleswig und Holstein« fra 1652.

1678-1683« grundlaget for en beskrivelse af kvindernes liv som gifte eller ugifte i Vonsild i 1600-tallet. Tillysningsbogen er ligeledes Johannes Rüdes værk. Den indeholder de oplysninger, som Råde læste op for menigheden hver søndag fra prædikestolen. Datidens mundtlige »lokalavis« kunne man kalde informationerne, som spændte fra efterlysninger af bortkomne grise over kalenderoplysninger til moralske formaninger.

De ugifte kvinder

Ægteskabet var for begge køn en økonomisk og social nødvendighed, men det gjaldt især for kvinderne, at giftermålet var direkte udslagsgivende for deres indplacering på den sociale skala. Tendensen var da også, at langt de fleste kvinder blev gift, men flertallet af kvinderne levede en stor del af deres liv som ugifte.

Karakteristisk for de syv (10%) kvinder, der gik livet igennem uden at blive gift, var de alle kommet af fattige kår og heller ikke senere i livet kom til at opleve nogen form for velstand, da de alle måtte ernære sig som tjenestepiger. En fællesnævner for tre af de ugifte kvinder er desuden, at de har fået et eller flere uægte børn. Det forklarer dog ikke, at de aldrig blev gift, da andre kvinder i samme situation senere blev gift, men det tegner et billede af livet på samfundets bund. Dette afspejles bl. a. i dødeligheden blandt de uægte børn. Af de 22 uægte børn, som blev døbt i Vonsild mellem 1685 og 1708, døde de elleve, inden de var fyldt et år. Tallene viser altså en dødelighedsprocent på 50, som skal ses i forhold til, at ca. 25% af samtlige børn døde inden for det første leveår. Dødeligheden hos de uægte børn kan dog meget vel have været større, da vi kun kender tallene for de kvinder, som blev i sognet.

De ugifte mødre førte ofte et omflakkende liv. Hvorledes et sådant vagabon-

derende liv med et barn på armen var, giver Råde et par glimt af i kirkebogen. I 1697 gav Råde udtryk for tvivl om, hvorvidt den fremmede Else Hansdatters barn, som var født i Jesper Clausens gård, virkelig var ægte, sådan som hun angav: »Om det fortalte er sandt vil Gud vide, moderen gav ikke selv den lille pige bryst, men ernærede det med kogt vand med smagsstof og sukker. Hun rejste bort i en tohjulet vogn den 2. februar«. Godt to år senere indførte han i kirkebogen, at en fremmed kvinde havde lagt sit barn fra sig ved kirken, men at Jes Degn havde fået hende til at tage det med sig, blot for at hun nogle dage senere kunne efterlade barnet ved Lejrskov kirke.

Det var ikke alene ugifte kvinder, som førte et omvandrende liv i dyb fattigdom. F. eks. fødte en soldaterkvinde sit barn i Vonsild i 1699, mens hendes mand var i København. Allerede 14 dage senere holdt hun sin kirkegang, »thi hun af Hunger ikke kunne længere sidde inde«.

Så længe kvinderne flakkede omkring, var deres eneste mulighed for at få til dagen og vejen formentlig at tigge. Hvor gavmilde sognebørnene var, når kvinderne kom og bad om almisser, har vi ingen oplysninger om. De gentagne bønner fra Råde til menigheden om at give til en fattig person tyder dog på, at det var gængs praksis. I kirkebogen findes der flere eksempler på kvinder, som blev forsørgt i flere år ved sognets hjælp, f. eks. Mette Thomasdatter, som på sine gamle dage af de »veldædige Sogne Hustruer fik tid efter anden synderlig mod Højtiderne hendes Underholdning«. Uanset, at man tog sig af disse fattige kvinder, kunne de nok ikke forvente sig et liv, som hævede sig ret meget over eksistensminimummet.

Det kvindelige arbejdsmarked

Tiggerstaven var dog langt fra den eneste mulighed, som enlige kvinder, havde

for at ernære sig - men snarere den sidste. De tidligere nævnte syv ugifte kvinder var alle tjenestepiger størstedelen af deres liv, men at komme ud at tjene var ikke usædvanligt. De fleste tjente i en længere eller kortere periode af deres liv. Forskellen bestod i, om dette erhverv var et stadium på livets vej, måske en slags forberedende øvelse til den dag, man fik sin egen husholdning, eller om det var et livslang lod.

Kvinderne havde dog også andre muligheder, håndværk som vævning, knipling og syning og erhverv som jordemoder, amme eller måske ligefrem prostitueret. Et håndværk lærte langtfra alle kvinder. Vævning var tilsyneladende en mulighed, som stod åben for de fleste; både gårdmandsdatteren og landbolskonen findes blandt de vævende. Ingen af dem synes at have hørt til blandt de bedst stillede. Måske var det også snarere en nødløsning end et privilegium at få lov til at væve. Det var f. eks. først, da Maren Jensdatter blev skadet under markarbejdet, at hun blev væverske. I forhold til de kvinder, som lærte at kniple, sy eller begge dele, fornemmer man en social gradforskkel. Det er meget muligt, at denne sociale forskel hang sammen med, at det at kniple eller sy krævede mere uddannelse. I hvert fald er det påfaldende, at flere af disse kvinder kom på kniple- eller systole, hvilket sandsynligvis fordrede flere ressourcer af familien; væverskerne vævede »bare«.

Mens det var typisk for væverskerne, at de fæstede et rum, hvor de kunne væve, havde kniplerskerne og syerskerne plads på f. eks. en præstegård for at lære deres kundskaber fra sig. De havde dermed en position, som sandsynligvis ikke adskilte sig meget fra en tjenestepiges. Det har ikke været muligt præcist at finde ud af, hvilket økonomisk udbytte, kvinderne kunne forvente sig af deres håndværk, men det har højst sandsyn-

ligt været yderst beskedent.

Lene Ebbesdatter er den eneste jordemoder, som er biograferet i kirkebogen. Hun var tilsyneladende ikke nogen speciel kvinde, men hendes erhverv kunne ikke bestrides af hvem som helst. Uddannelsen var erfaringen, og Lene havde fire fødsler og 24 års ægteskab bag sig, da hun startede sin karriere. At blive jordemoder var altså ikke muligt for enhver kvinde, men noget man sandsynligvis først blev, når man som Lene var blevet enke.

Amme kunne enhver kvinde til gengæld blive, hvis mælken løb i hendes bryster. Så det krævede, at hun lige havde født og var villig til at forlade sit eget barn. Der er da også kun tre ammer i kirkebogen, og for dem alle hænger det sammen med dyb fattigdom.

Måske blev det også en udvej for nogle af kvinderne at lade sig prostituere, men i kilderne fra Vonsild nævnes der intet herom. Karen Mortensdatter kan muligvis have været en af dem. Ifølge sin egen beretning blev hun allerede trolovet som 20-årig, men desværre døde den udkårne inden giftermålet - og efter at have gjort hende gravid. Hun blev aldrig siden gift, men fik alligevel tre børn mere. Nekrologen over hende er på ingen måde fordømmende og oplyser i øvrigt ikke noget om de tre sidste uægte børn. Disse oplysninger får vi til gengæld i det første barns nekrolog sammen med en bemærkning om, at »hvad som plantes af Horeri, det skal ikke dybt rodfæstes og ej sætte fast Grund« - usædvanligt hårde ord fra Råde. Der er dog mange løse ender vedrørende dette fænomen. Det vides ikke, hvor udbredt prostitution var, hvilke økonomiske muligheder det gav, eller hvorledes det blev praktiseret. Hvis et uægte barn eller flere kunne være et tegn på prostitution, må vi nok forvente at finde disse kvinder blandt landbosamfundets fattigste.

De gifte kvinder

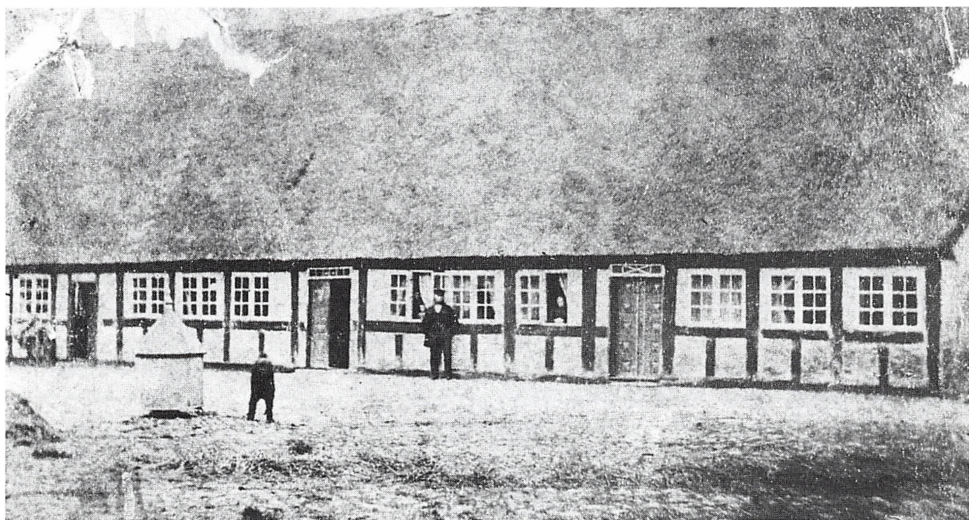
Som tidligere nævnt blev næsten alle kvinder gift og en del endda flere gange. Giftermålet var et afgørende brud med kvindernes hidtidige liv og begyndelsen på en æra, som måske nok bød på en vis økonomisk sikkerhed, men som sikkert ikke var mindre slidsom. En ny dimension i kvindernes liv var de mange børnefødsler, som utvivlsomt har sat sine grænser for deres udfoldelsesmuligheder. Det er da også kun hos de virkelig fattige familier, at man i kirkebogen støder på udearbejdende gifte kvinder. Livsmønstret var omtrent det samme for de gifte kvinder, men der var stor forskel på deres økonomiske vilkår.

De gifte kvinder kan lidt groft opdeles i to kategorier; dels de kvinder, som ikke var gårdmandskoner (som i det følgende vil blive slået sammen under betegnelsen landbolskoner), dels de, som var gårdmandskoner, med det forbehold, at de økonomiske forhold varierede utroligt inden for begge kategorier.

Landbolskonerne

De fleste nekrologer, som er skrevet over landbolskonerne (husmandskonerne), er meget tavse om de økonomiske omstændigheder, hvilket gør det svært at få et præcist overblik over de økonomiske »muligheder«, man havde som landbolskone. I mange af tilfældene får vi dog oplyst, at mændene bedrev et håndværk, som formodentlig har været familiens hovedindtægtskilde. Det gælder f. eks. Mette Pedersdatter, som var gift med Thomas Pottemager, der endte sine dage som en fattig mand i 1708. Det oplyses ikke, hvorledes det stod til i hans velmagtsdage, hvis han overhovedet havde nogle, for allerede i 1682 står han omtalt som fattig i tillysningsbogen.

Blandt de absolut fattigste i kirkebogen er hyrdekongen Inger Christensdatter, der sammen med sin mand, Jens Terkelsen, levede som inderste. Han vogtede næsten lige til sit endeligt sognets kreaturer, for hvilket han i hvert fald tidligere havde fået »omgangs Kost oc

Paulinesmindes hovedbygning som den så ud inden udflytningen fra Vonsild by i slutningen af 1800-tallet. I forbindelse med flytningen blev der opført en ny grundmuret hovedbygning. Foto: Kolding Stadsarkiv.

Natteleje«. Hvad han fik, efter at han blev inderste, vides ikke, men det har næppe været mere, for han frøs ihjel på sin tiggerrute i 1699. Dette eksempel er faktisk enestående i kirkebogen, fordi det giver en mulighed for at vurdere den fattiges økonomiske tilstand gennem hele ægteskabet. Ellers er det hovedsageligt i forbindelse med specielle omstændigheder som f.eks. alderdom eller krig, at fattigdommen kommer til udtryk i nekrologerne. Hvorledes det adskiller sig fra det liv, som gik forud, fortælles ikke.

I den anden ende af den sociale skala af landbolskoner møder man f. eks. Margrethe Paulsdatter, som var gift med Jep Nissen Smed. Hun blev gift allerede som 21-årig i 1660 efter Karl Gustav-krigenes afslutning. Syv år efter byggede hun sammen med sin mand et smedehus i Vonsild, hvilket tyder på, at deres økonomiske situation ikke var så ringe. Margrethe Paulsdatter fik otte børn, hvoraf de syv overlevede hende, hvilket var temmeligt usædvanligt! Dette »sundhedstegn« tyder på et vist niveau af velstand, hvilket støttes af Rüdes beskrivelse af Margrethe og Jep som »sunde oc stærke Ægtefolk« og optegnelsen om Jep Nissens handling på sit dødsleje: »Hand (gav) vel rå ud til sin Hustru med alting i Huset at beskikke« - der var noget at beskikke. Man må dog tage det forbehold, at de økonomiske vilkår kun antydes, men afstanden til Inger Christensdatter er ikke til at tage fejl af.

Gårdmandskonerne

Tilhørsforholdet til den rigeste gruppe, gårdmandsstanden, var i økonomisk henseende et spørgsmål om at eje eller fæste en vis mængde jord, men der kunne være betydelig forskel mellem de mindrebedmedlede og bedrestillede gårdmænd. Der er talrige eksempler på gårdmandsfamilier, hvor det gik økonomisk

dårligt, uden at man kan udlede, at det var en permanent tilstand. Noget tyder snarere på, at der var tale om en veksel mellem gode og dårlige tider for den enkelte gård - f. eks. blev gården, som tilhørte Niels Jørgensen, 1669-1675, kørt fuldstændig i sæk under hans efterfølger Jørgen Rasmussen, 1676-1696, for atter at blive bragt på fode under Niels Henriksen. Man kan dog fastslå, at til trods for de videre rammer, gårdmandsfamilierne havde i forhold til de »almindelige« landbolsmænd, så havde gårdmandsfamilierne en meget sårbar økonomi, som hurtigt kunne undermineres, hvis f. eks. høsten slog fejl, eller der kom kvægsyge.

Havde man en gård på en rimelig størrelse og i øvrigt gik nogenlunde fri af de værste faldgruber, så kunne man tilsyneladende føre et nogenlunde ubekymret liv. Dette var formentlig tilfældet for Maria Jespersdatter og Niels Henriksen. Hvor andre førte en kamp for at få det daglige brød, nåede det økonomiske niveau nok aldrig ned på overlevelsescadiet for Maria, »(t)hi Gud hende i alle Kroge i Huset velsignet«.

Afslutning

Det er ikke muligt at tegne et simpelt billede af et typisk kvindeligt livsforløb, da en lang række faktorer havde indflydelse på kvindernes liv. I det foregående er der hovedsageligt blevet fokuseret på en udslagsgivende begivenhed, nemlig brylluppet. Andre faktorer greb imidlertid også regulerende ind, bl. a. kvindernes sociale ophav, samfundets normer og ikke mindst uforudsete hændelser som f. eks. krig, brand og sygdom. Det falder desværre uden for rammerne af denne artikel at forfølge alle disse emner.

Frederikskirken i Vonsild tur-retur

Af KLAVS BO SØRENSEN

Vonsild sogn blev genstand for stor opmærksomhed og centrum for en voldsom debat, da menighedsrådet besluttede at rive det øverste af kirketårnet på Vonsild kirke ned i forbindelse med en gennemgribende restaurering af kirken. Sognepræst Klavs Bo Sørensen fortæller her om baggrunden for den omdiskuterede beslutning.

I begyndelsen af 1995 blev det lille sogn, Vonsild, syd for Kolding med et slag kendt i hele landet og kom på alles læber. Menighedsrådet havde besluttet at føre kirkens ydre tilbage til C. F. Hansens tegninger som led i et påbegyndt istandsættelsesarbejde, og det protesterede en stor del af beboerne imod.

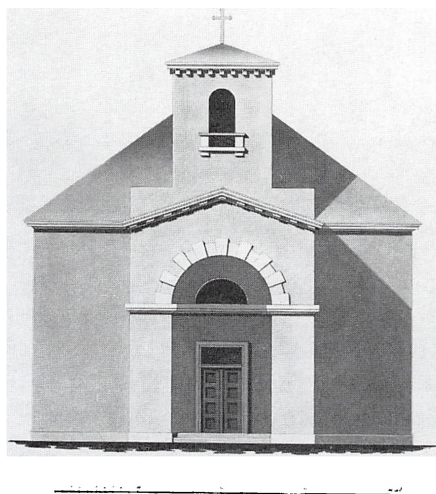
Begivenheden havde medietække, for den handlede bl. a. om borgerne og demokratiet. Hele den diskussion, så interessant den end er, må imidlertid vente til en anden gang, ligesom diskussionen om principper for historiske tilbageføringer. Nationalmuseet er ellers ikke meget for den slags mere, men anbefalede denne med den begrundelse, at det »drejer sig om et bygningsværk, der er blevet forringet ved en ombygning, og hvor der ikke hersker den mindste tvivl om, hvordan det oprindeligt så ud«. Det tilsluttede menighedsrådets flertal sig, skønt det altid er nemmere bagefter at vide, hvad man skulle have gjort.

Historiens bagklogskab

I 1970'erne blev Vonsild kirke plastikmalet. Dengang mente man, at det var en fordel. Man vidste ikke, at det skulle blive en af årsagerne til, at der tyve år senere måtte bruges 4,5 millioner kroner

på at renovere kirkens ydre. Det ved vi nu med historiens bagklogskab.

Da man hundrede år før, i 1880, byggede Vonsild kirkes tårn højere for bl. a. at få plads til et tårnur, vidste man heller ikke, at den arkitekt, som bare halvtreds år før havde tegnet kirken, i dag anses for at være en af århundredets største og mest betydelige danske arkitekter. Beboerne i sognet var bare så glade for den kirke, som man havde fået, og som kong Frederik VI selv havde nedlagt grundstenen til og lagt navn til: »Frederikskirken i Vonsild«, så man syntes, den fortjente et rigtigt tårn med et ur som så mange andre kirker.

C.F. Hansens tegning til Vonsild kirke. Tegning: Kunstakademiet/Vonsild Præstegård.

Da menighedsrådet i 1993 besluttede at få plastikmalingen fjernet og kirken kalket, vidste man heller ikke, hvilket stort projekt man gik ind til, for da der viste sig at være råd og svamp i træværket, og budgetterne brød sammen, opstod den historiske chance for at genskabe kirkens ydre. Det ved vi nu med historiens bagklogskab.

En lang historie

Vonsild sogn er et gammelt sogn. Stednavnet »Vonsild« antyder, at der her, hvor den gamle hærvej, kongevej og adelsvej løber sammen, har ligget et heligsted for Odin. Man har efterretninger om, at der allerede år 1070 har været holdt kristne gudstjenester her. Dengang har kirken formentlig været bygget af træ, men i det 13. århundrede opførtes en lille stenkirke, indviet til Sct. Anna. Det var i den, at bl. a. Johannes Råde prædikede; men tiden satte sine spor. I

1819 beskriver den »kongelige Overbygnings-Directeur« kirkens tilstand som »så slet, at det anses uforsvarligt at reparere den, da sådant kunne koste ligeså meget som at bygge en ny kirke«. Man fandt, »at alt træværket over muren så vel som i tårnet var total fordærvet, bjælkehovederne afrådne, og det ene hang sammen med det andet som ved sytråde, så et tilfældigt stød kunne forårsage det heles øjeblikkelige sammenstyrning. Tårnet måtte derfor helt nedtages og opføres af nye...«. Kirkens præst, S. C. Salling, kalder den slet og ret: »En gammel rådden kasse«. Nu 175 år senere kunne man have brugt nøjagtig de samme ord til at beskrive tilstanden af den kirke, som den kongelige Overbygnings-Directeur, hr. Conferenceraad C. F. Hansen, tegnede og fik opført i stedet.

Et kirkehus

I 1823 blev den gamle kirke revet ned, og

Vonsild kirke, som den så ud i sommeren 1880, før tårnet samme år blev forhøjet og forsynet med et kirkeur. Foto: Vonsild Præstegård.

allerede året efter stod den nye »Frederikskirke« på dens plads.

C. F. Hansen havde lavet tre skitser til kirken, men man foretrak et ridt med mindelser om »Metropolitan-Kirken i København«, fortæller Salling i en lille bog om kirkens tilblivelse. Kirken var i nyklassicistisk stil med inspiration fra den oldgræske basilika. Et kirkehus med selve skibet, menighedens forsamlingsrum, som det dominerende træk og med et spinkelt klokketårn over indgangen mod vest. Enkelt og stilrent.

»Det var rørende at se det indtryk, den gamle kirkes fald gjorde på folket«, skriver Salling. »Men aldrig skal jeg glemme den højtidsfølelse, der gennem-bævede både mig selv og alle byens indvånere, da klokken, ophængt i det nye tårn, første gang tonede ud over menighedens pauluner«.

Det nye tårn

Det var dette tårn, som i 1880 blev bygget om. Vonsilds daværende præst, Mourits Mørk Hansen, skriver med slet skjult stolthed derom i sine erindringer: »Det lykkedes mig også at få bygget et tårn på Vonsild kirke, hvorved dens ydre vandt meget betydeligt, da den hidtil havde været mildest talt styg at se«. Og så tilføjer han: »Det temmelig anselige tårn, som kostede 5.000 kr., blev prydet med et kirkeur, der skænkede af kirkeværge Jes Peter Hansens enke«.

»Det var rørende at se det indtryk, kirkens fald gjorde på folk«, skrev Salling, og det har været rørende at se den omsorg, sognets beboere har vist for Vonsild kirkes tårn og dets ur.

Mange var meget kede af det, nogen ligefrem vrede, da beslutningen om at føre kirkens ydre tilbage i overensstemmelse med C. F. Hansens intentioner blev taget. Men menighedsrådet traf sin beslutning ud fra den vurdering, at man med historiens bagklogskab om 50 år

Vonsild kirke med det omdiskuterede kirketårn inden restaureringen blev påbegyndt. Foto: Vonsild Præstegård.

snarere ville sige: »Hvorfor gjorde de dog ikke det, når de nu var i gang?« end: »Hvorfor i alverden gjorde de det?«

Nu er stilladserne rundt om Vonsild kirke fjernet for vinteren, og man kan danne sig et indtryk af, hvordan den kirke, som C. F. Hansen tegnede, oprindeligt har set ud. Tårnet har fået sine rigtige dimensioner igen, og taget er blevet afvalmet, så det skrånere ind mod tårnet. Kirkens korpus, selve det massive kirkehus, er blevet pudset, og et par af siderne lyser op med den gule kalk, som det er meningen, at hele kirken skal stå i, når den er færdig i sommeren 1997.

Selv om kirkerestaureringen har udløst den første afstemning til et menighedsrådsvalg i mands minde, så er døningerne så småt ved at lægge sig. Som en ældre dame udtrykte sig: »Ja, det er jo ikke Vonsild Kirke mere!... Men den er rigtig pæn«. Og det er vel et godt sted at lande.

Slægtshistorie og sindelag

Kilder til belysning af enkeltpersoners nationale standpunkt 1840-1940

Af HANS SCHULTZ HANSEN

Hvor stod mine forfædre i den nationale kamp, og var de engageret i de nationale bevægelser? Det er blot et par af de spørgsmål, der kan være interessante for slægtsforskere i grænselandet. Konstituteret landsarkivar Hans Schultz Hansen giver en oversigt over de vigtigste kilder til disse spørgsmål.

I sin meget brugte vejledning »Slægtshistorie i Sønderjylland« (1983) fremhæver Hans H. Worsøe, at slægtsforskeren ikke bør lade sig nøje med det nøgne skelet, som en ren ane- eller efterslægtstavle er, uanset om den har nok så mange led. Han eller hun må ikke forsømme at få kød på ved at »gå i bredden og indsamle kulturhistoriske oplysninger om de forfædre, man allerede har fundet«. I bogen gives derfor talrige eksempler på kildemateriale, der kan belyse forfædrenes jordejendom, bygninger, bohave, erhvervsforhold, uddannelse osv. I et grænseland vil man imidlertid også ofte stille sig spørgsmålet: Hvor stod mine forfædre i nationalitetskampen, var de dansk- eller tysksindede - i hvilket omfang var de engagerede i de nationale bevægelser - var der forskellige opfattelser af det nationale inden for slægten, som kunne give anledning til spændinger?

I mange tilfælde vil svaret måske være kendt fra familietraditionen, i hvert fald for den senere tids vedkommende, men familietraditionen er langt fra altid en sikker kilde, og det er muligt, at den i perioden med stærke nationale spændinger

kan have fortrængt et og andet, som kunne anfægte familiens egen danske eller tyske identitet. Måske har traditionen set forfædrenes nationale stillingtagen alt for stærkt i lyset af kamptidens stærke polarisering mellem dansk og tysk og overset de mange nuancer, der navnlig var i den første tid. Den kan have lukket øjnene for, at sindelagsskift kunne forekomme og forekom. Der er altså god grund til at benytte de samtidige skriftlige kilder - og de er faktisk langt fra så få, som man måske skulle tro. Denne artikel vil præsentere et udvalg af de vigtigste. De samme kilder vil også være centrale for den lokalhistoriker, der ønsker at undersøge sin bys eller sit sogns nationale udvikling.

Petitioner

Petitioner eller adresser er lister, hvorpå man indsamlede underskrifter til støtte for et bestemt politisk krav. De blev navnlig benyttet i tiden før den almindelige og lige valgrets indførelse. Det vil for Slesvigs vedkommende sige før 1867, men de forekom også i tiden derefter og bruges undertiden stadig i dag, vel især når der opstår politiske spørgsmål, som går på tværs af de gængse partimønstre. Begge nationale bevægelser betjente sig i rigt mål af denne metode til at legitimere deres politiske mål. Her kan kun de vigtigste præsenteres.

Når petitionerne er ordentligt forfattet med angivelse af underskrivernes fulde navn, bopæl og erhverv, rummer de mange muligheder for en national iden-

slesvig-holstensk orientering (Abt. 63 nr. 954 I-II).

Under Treårskrigen 1848-50 oplevede indsamlingen af underskrifter et sandt boom såvel på dansk som tysk side. Hele landsdelen blev nu inddraget i indsamlingskampagnerne. De danske petitioner med protester mod Slesvigs indlemelse i Det tyske Forbund, ønsker om Junigrundlovens indførelse i Slesvig etc. gik for størstedelens vedkommende til København og opbevares især i Udenrigsministeriets arkiv i Rigsarkivet (Almindelige dossiersager 1848-56, sager vedr. Slesvig pk. V-VI). De slesvig-holstenske, der bl. a. protesterede mod hertugdømmernes adskillelse og en fortsat personalunion med kongeriget Danmark, gik dels til den slesvig-holstenske landsforsamling (LASH Abt. 63 nr. 1384 I-II) eller til den tyske nationalforsamling i Frankfurt (Bundesarchiv Ausstelle Frankfurt, DB 51, div. nr.).

Da det slesvig-holstenske spørgsmål påny blev aktuelt i og efter 1864, blev der igen indsamlet underskrifter i stor stil fra de nationale bevægelser. Fra slesvig-holstensk side blev der især sendt hyldestadresser til den augustenborgske hertug Friedrich »der Achte« (LASH Abt. 22: IV). På dansk side så man navnlig sin chance, efter at der i freden mellem Preussen og Østrig fra 1866 var blevet indføjet en § 5, der stillede en folkeafstemning om Nordslesvigs nationale tilhørsforhold i udsigt. I 1869 indsamledes over 27.000 underskrifter på en bøn til den preussiske kong Wilhelm om iværksættelse af § 5. De originale underskrifter på denne adresse, den største nogensinde fra Nordslesvig, opbevares i fem tykke bind på Landsarkivet i Aabenraa (topografica nr. 14-18).

Valgsteder

Valgene til den slesvigske stænderforsamling var offentlige med mundtlig

stemmeafgivning til valgkommissionen, der indførte den enkeltes valg i en protokol. Disse protokoller er i vid udstrækning bevaret og befinder sig i stænderforsamlingens arkiv på Landesarchiv Schleswig-Holstein (Abt. 63). Ved udnyttelsen af disse protokoller må man holde sig for øje, at valgdeltagelsen mange steder var meget lav, og at det nationale spørgsmål tidligst fik betydning ved stændervalget i 1841 og mange steder i den sydlige del ikke engang i 1847, men først ved valgene i 1853, 1854 og 1860. Vælgerne stemte ikke på partier, men på personer, og for at placere vælgeren nationalt må man således vide, hvor kandidaterne stod. Det kan ses i samtids trykte presse eller for de valgte vedkommende i Hans Jensens »De danske stænderforsamlings historie I-II« (1931-34).

I den preussiske tid var valgene til rigsdagen hemmelige, men landdagsvalgene offentlige som ved stændervalgene. Landdagsvalglisten er langtfra fuldstændigt overleveret. De bevarede findes i landrådsarkiverne i Landsarkivet for Sønderjylland. Ved landdagsvalgene stemte vælgerne på valgmand, og deres nationale tilhørsforhold må man derfor også kende for at kunne placere vælgeren nationalt.

Medlemslister fra nationale foreninger

Allerede i 1840'erne begyndte de nationale bevægelser at organisere sig. På dansk side stiftedes i 1843 »Den slesvigske Forening«. Dens protokol med medlemsliste er udgivet af H. R. Hiort-Lorenzen i Sønderjyske Årbøger 1890 (s. 120-237). Her har han endvidere i noterne tilføjet biografiske data om medlemmerne. Konkurrenten, »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening« fra 1845, offentliggjorde sine forhandlinger og lister over optagne medlemmer i »Lyna« 1845-47. Den originale protokol findes

på Haderslev byhistoriske Arkiv, en kopi på Landsarkivet.

Begge foreninger virkede reelt kun til 1850. Først efter tre årtier blev der påny dannet nationale foreninger omfattende hele Nordslesvig. På dansk side var den første »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig« fra 1880 (Sprogforeningen), den næste »Vælgerforeningen for Nordslesvig« fra 1888 (Vælgerforeningen) og den tredje »Den nordslesvigske Skoleforening« fra 1892 (Skoleforeningen). Disse »store nationale foreninger« har alle afleveret deres arkiver med medlemslister til Landsarkivet, der har udarbejdet særlige arkivfortegnelser hertil.

Sprogforeningen og Skoleforeningen fortsatte efter 1920. Under indtryk af den nazistiske trussel mod grænsen fra 1933 blev der oprettet to nye, store nationale foreninger: »Grænsesogdenes Danske Samfund« (fra 1940 udvidet til hele landsdelen under navnet »De sønderjyske Danske Samfund«) og »Det Unge Grænseværn«. »Danske Samfund« blev under besættelsen den største nationale forening nogensinde i Nordslesvig med over 80.000 medlemmer. Der skete ingen central medlemsregistrering, og medlemslisterne skal derfor søges i de lokale sogneafdelingers arkiver på Landsarkivet eller i de lokalhistoriske arkiver. »Det Unge Grænseværn« havde såvel kollektivt tilsluttede foreninger som individuelle medlemmer i amtsforeningerne, hvis arkiver kan findes på Landsarkivet.

De tysksindede nordslesvigere samledes i 1890 i »Deutscher Verein für das nördliche Schleswig«, men herfra er der kun bevaret et sparsomt kildemateriale. Efter 1920 organiseredes hjemmetyskheden som et nationalt mindretal med talrige organisationer. I forbindelse med retsopgøret i 1945 blev en række af disse organisationers arkiver beslaglagt af det

H. V. Clausen (14.1 1861-7.10 1937) stod i henholdsvis 1893 og årene 1900-1903 for den hidtil mest ambitiøse kortlægning af de nordslesvigske gårdmænds nationale sindelag. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

danske politi, som siden har afleveret dem til Landsarkivet. Her er de ordnet og registreret i den særlige fortegnelse »Det tyske mindretals arkiver 1920-1945« (1993).

Allerede under Treårskrigen dannedes flere nationale foreninger på det lokale plan, på dansk side f. eks. »Harmonien« i Haderslev, »Frederiksklubben« i Aabenraa og »Den slesvigske Forening« (som ikke må forveksles med foreningen af samme navn fra 1843) med flere lokalafdelinger. På tysk side fandtes borgerforeninger i købstæderne. Nævnes bør også den danske »Kommunalforening« i Haderslev fra 1869. Det var dog først fra 1880'erne, at den lokale nationalpolitiske foreningsdannelse for alvor tog fart med foredragsforeninger, sel-

skabelige foreninger, sogneværn, idræts- og gymnastikforeninger, ungdomsforeninger og forsamlingshuse på dansk side og på tysk side afdelinger af Den tyske Forening, krigerforeninger, flådeforeninger og fædrelandske kvindeforeninger.

Flere af de lokale foreninger har udgivet små jubilæumsbøger, hvor bestyrelsen og undertiden også de menige medlemmer oplistes. Ellers rummer Landsarkivet og de lokalhistoriske arkiver en stor samling af disse foreningers arkiver. Der kan dog snart påregnes en udgivelse af en fortegnelse herover. I de tilfælde, hvor intet arkiv er bevaret, kan man for årene 1867-1908 i mange tilfælde finde tillidsmands- og medlemslister i de preussiske politiarkiver (landrådsarkiverne, politiforvaltningsarkiverne for købstæder og flækker, herredsfogderi og amtsforstanderarkiverne for landet). Ifølge den preussiske foreningslov fra 1850, der gjaldt indtil 1908, skulle politiske foreninger nemlig indsende medlemslister til politiet. Fortegnelser over de pågældende arkiver findes på Landsarkivets læsesal.

De nationale aktivister og ledere

De nævnte foreningsarkiver rummer også ofte forhandlingsprotokoller og tillidsmandslistes, hvor foreningernes bestyrelsesmedlemmer og tillidsmænd er opført. Den tyske Forenings lokale ledere kan findes i foreningens tidsskrift »Die Nordmark«. Ofte vil de nationale foreningers aktivister ved deres død have fået mindeord, for de danskes vedkommende i »Sprogforeningens Almanak« (1894-1993), som er videreført af Skoleforeningen i »Sønderjysk Almanak« (1994-). Til »Sprogforeningens Almanak« er der udarbejdet et navneregister 1894-1983. Et sådant findes også til »Deutscher Volkskalender für Nordschleswig« (1925-) med mindeord over de tyske ak-

tivister (i P. J. Sönnichsen: Spiegel der Jahre, 1993).

Nationale jordebøger

I den nationale kamp betød det meget, om jorden var på dansk- eller tysksindede landmænds hænder. Den danske historiker H. V. Clausen foretog derfor i 1893 en undersøgelse af samtlige nord-slesvigske gårdejerers nationale sindelag, idet han udsendte spørgeskemaer til de danske tillidsmænd, hvor de blev bedt om landsby for landsby at anføre gårdmændenes sindelag (dansk, tysk eller »blakket«, dvs. indifferent). Det må antages, at de ca. 300 tillidsmænd gennemgående har kunnet vurdere gårdmændenes sindelag korrekt, men der kan naturligvis være nogen usikkerhed omkring de indifferente.

I årene 1900-1903 gentog Clausen undersøgelsen, som denne gang blev udvidet til alle jordbesiddere, altså også til kådnere og landbolsmænd. Det lykkedes dog ikke denne gang at få hele Nord-slesvig med, idet nogle områder mangler. Skemaerne fra begge undersøgelser opbevares i H. V. Clausens arkiv på Rigsarkivet i København (Privatarkiv nr. 5286, F: statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig).

Efter 1920 foretog Anders Lebeck en tilsvarende undersøgelse, som dog kun omfattede grænseområdet (»den skæve firkant«). Skemaerne herfra findes i Lebecks arkiv på Landsarkivet.

København-Bonn-erklæringerne fra 1955 slår fast, at bekendelsen til et nationalt mindretal er fri, og at den ikke må efterprøves af myndighederne. Det skal imidlertid hverken afholde slægts- eller lokalhistorikerne fra at undersøge forfædrenes eller egnens nationale forhold på enkeltpersonniveau, og som det fremgår af ovenstående, er der et rigt kilde-materiale hertil - langt mere, end der her har kunnet præsenteres.

Soldaten

Af HENRIK STEVNSBORG OG BENT BLÜDNIKOW

Fra magtens korridorer er søgelyset i Henrik Stevnsborg og Bent Blutnikows sidste artikel nu rettet mod den menige soldat, der skulle forsvare Dybbøl Banke i 1864.

I en snevinter med ned til 15 minusgrader, med for dårligt tøj og mangelfulde madrationer måtte de danske soldater i 1864 kæmpe mod fjenden op gennem Sønderjylland. Den enkelte soldats rædsel og dødsangst forsvinder blandt papirbunkerne i Krigsministeriet i København, men den var konstant til stede under tilbagetoget fra Dannevirke og senere ved Dybbøl.

Den bedste måde at få en fornemmelse af den danske soldats oplevelser af krigsbegivenhederne i 1864 er at følge ham ned i de hurtigt etablerede forsvarsstillinger og ud på den åbne krigsmark i dødelige dueller med tyske soldater. Gennem breve til hjemmet og erindringer har en del ganske almindelige danske soldater efterladt sig rørende skil-

dringer af deres deltagelse i krigen.¹⁾

Den sikkerhedspolitiske situation

Jacob Bang deltog i krigen 1864 som premierløjtnant af reserven. Han var født i 1844 i Akkerup præstegård i Haarby sogn på Fyn. Som præstesøn havde han bedre mulighed end så mange andre unge mennesker for at erhverve sig boglig viden. Det var Treårskrigen 1848-1850, der vakte Jacob Bangs bevidsthed og gjorde ham klar over Danmarks skrøbelige sikkerhedspolitiske situation klos op ad Tyskland.

Som dreng havde han set soldater blive indlogeret i præstegården, og sammen med sin far havde han hørt den fjerne kanontorden fra slaget ved Fredericia i 1849. Fra dét øjeblik blev Jacob interesseret i militærtjenesten, og efter undervisning på Odense Katedralskole besluttede han, at han ville vælge forsvaret som levevej. Jacobs far var ikke uvillig til at støtte sønnens valg. I 1859

Episode fra belejringen af Dybbøl. Når man havde observeret eller hørt en affyret granat, blev der råbt »dæk«. Stik: To hundrede træsnit fra krigen i Danmark 1864.

Umiddelbart efter stormen på Dybbøl fotograferede hertugdømmernes første krigsfotograf Friedrich Brandt fra Flensborg de sønderiskudte skanser. På billedet ses tyske officerer i færd med at inspicere de omfattende skader. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

drog de derfor sammen til København for at få Jacob optaget på Landkadetakademiet.

Jacobs erindringer er stadig bevaret. Heri skriver han selv: »Jeg erindrer endnu med hvilke højstemte forventninger, jeg imødeså ankomsten dertil, og hvor imponeret, jeg blev af de mange orlogsskibe i flådens leje og af den store by«.

Men på akademiet fik Jacob og hans far at vide, at hans chancer for optagelse var små, fordi mange søgte ind, og fordi sønner fra velstående familier gerne blev foretrukket. Nepotisme var ikke et fremmed begreb dengang.

Jacob opgav herefter at blive uddannet som officer. I 1861 lykkedes det ham at blive optaget som reserveofficersaspirant; og som reserveløjtnant havde han det held at blive ansat i toldvæsenet i 1863, så han - til sin store tilfredshed - ikke behøvede at ligge sine forældre til last.

Det hyggelige København

Så forværedes det internationale politiske klima, og Jacob blev indkaldt i sommeren 1863. Hans kompagni fik opholdssted i Sølvgades Kaserne. Man fornem-

mer datidens hyggelige København i Jacobs erindring om opholdet i hovedstaden: »Tiden gik med eksercits, gymnastik og øvelser. Vi skulle jo dygtiggøre os til at tage imod fjenden sydfra, de slemme tyskere, som ikke mente det godt med de danske. Et par gange havde jeg den ære og glæde at føre vagtparaden med fuld musik i spidsen fra kasernen op til hovedvagten på Kongens Nytorv, der hvor Hotel d'Angleterre nu ligger, og havde dér kommandoen i 24 timer. Vagttjenesten bestod væsentligt i at gøre honnør for forbipasserende fyrstelige og andre højtstående personer«.

Det skulle dog ikke vedblivende være en paradeforestilling. I julen 1863 overførtes Jacobs kompagni via Korsør til Flensborg, hvor soldaterne forblev indtil nytårsdag 1864. Derpå marcherede de mod syd og slog lejr lige nord for Slesvig by. Her blev de hele januar måned og fik tiden til at gå med øvelser.

Jacob tegner ikke noget videre lyst billede af situationen. Forstærkningsmandskabet bestod »af jyder, sjællændere og lolliker ikklædte lange, blå kapper uden uniformsfrakker underneden. I stedet for blev de iført islandske uldtrøjer og bevaebnede med langsomtskydende forladegeværer, mens prøjserne havde hurtigttskydende bagladegeværer - så vi var dem i så henseende, og også hvad angik uddannelse, betydelig underlegne«.²⁾

Ilmarch

Jacob var tæt på begivenhederne, da de tyske tropper rykkede frem mod Dannevirkestillingen og rettede skytset mod Slesvig by. Hans kompagni blev sendt af sted for at hjælpe de danske enheder ved Mysunde, men da de trætte soldater ankom om aftenen, var kampen allerede overstået.

Jacobs kompagni blev straks sendt videre: »Kompagniet fik nu ordre til at gå

til Moldenit i et afskyeligt mørke og uføre for derfra at være beredt til at forsvare os mod en mulig overgang over Slien, hvor floden, der iøvrigt var tilfrossen, har en betydelig indsnævring. Folkene måtte tage til takke med at ligge i loer og lader i halm. Kaptajnen og jeg blev tilbudt plads i en alkove, hvor ellers mand og kone havde leje. Vi betakkede os dog for tilbudet, da vi ikke turde være sikre på, at ikke alkoven var befængt med lus og lopper. Vi fik så skrabet noget halm sammen foran alkoven, beholdt klæderne på og dækkede os med vore kapper. Kort efter, at vi havde lagt os, kom mand og kone trippende forbi os i halvnøgen stand og gik til sengs i den ene alkove, medens karl og pige i lignende kostumer benyttede den anden alkove, og således tilbragte vi natten i samme stue«.

Der anes en gibben hos præstesønnen over bøndernes lette påklædning og deres fælles leje. Men der var ikke tid til moralske opstød, for nu kom ordren om ilmarch - endda i løb - til Flensborg, hvortil de ankom stærkt udmattede ved dag gry.

Varm ved de andres varme

Endnu havde Jacob ikke været i kamp, men han nærmede sig for alvor frontlinien: »Vi fik ordre til at gå mod syd for at hjælpe mod østrigerne ved Sankelmark. Vi var nu klar over, at hele hæren var på tilbagemarch fra Dannevirkestillingen og forfulgt af fjenden. Lidt nord for Bilskov Kro drejede vi af til venstre og indtog en sluttet opstilling kompagnivis foran de kæmpende regimenter. Granaterne begyndte nu at falde i nærheden af os, og kort efter bemærkede vi forsprængte soldater af 1. regiment løbe tilbage, og østrigerne viste sig på bakkerne foran og beskød vore, som dog var stærke nok til at afbøde deres fremstød der. Mørket begyndte nu at falde på, og kampen stilnede af over hele linien. Den havde været

hård, men resultatet blev dog, at fjenden blev opholdt«.

Tilbagetoget var risikabelt. Der var tyske tropper alle steder. Maden var sluppet op - ligesom humøret. På vejen til Dybbøl måtte flere soldater efterlades på grund af udmattelse.

Jacob Bangs erindringer er glimrende og troværdige, men der findes en kilde fra Jacobs hånd, som er endnu tættere på begivenhederne. Jacob skrev nemlig breve til familien hjemme i præstegården på Fyn, og gennem disse breve får vi bl.a. en umiddelbar oplevelse af de ekstremt lave temperaturer i februar måned 1864. Til forældrene skrev han:

»Efter endt fægtning trak vort regiment sig tilbage tæt foran Flensborg, hvor det blev stående natten over på landevejen i bidende blæst og kulde. Man flokkedes sammen i mindre grupper for at blive varme ved de andres varme. Når man ikke ville fryse ihjel, måtte man sørge for at få én til at vække sig efter et kvarters forløb, såfremt man et øjeblik ville kaste sig på den snedækkede jord for at sove. Hvor træt man end var, måtte man uafsladelig trave op og ned ad landevejen for at holde varmen«.

Forsvares til det yderste

Ved Dybbøl befæstede Jacobs kompagni en skanse og belavede sig på at forsvare sig. Mens tyskerne overvejede deres position, gik danskerne i gang med at udbygge Dybbølstillingen

Om det udmattende arbejde og den evindelige granatbeskydning skrev Jacob til forældrene: »Officerer, som har gjort sidste felttog med (altså Treårskrigen), erklærede, at de aldrig havde troet, at man kunne blive så overanstrengt. Flere var komplet gået fra forstanden og talte i vildelse; nogle gik sovende omkring og så de dejligste paladser. Selv var jeg ikke rigtig i hovedet af og til ...«.

Der foregik en langsom, men sikker

opløsning af soldaternes kampmod og moral. Jacob skildrede det således i et brev, skrevet til forældrene under en kort hvilepause i Sønderborg i midten af april: »Der findes kun få steder, der ikke er blevet berørt af fjendens bomber, granater o.s.v. Selve skansen, navnlig på venstre fløj, ligner store grushobe. Det synes at være fjendens plan at fordrive os alene ved hjælp af sine kanoner, da han allerede en gang er blevet pryglet dygtigt af, da han forsøgte at storme os den 28. marts«.

»Bliver det ved på samme måde som i de sidste dage, kan det måske lykkes ham; vore folk bliver demoraliserede, og det er umuligt at skaffe folkene den nødvendige hvile i de 6 dage ad gangen, vi er på forpost derovre. Tre regimenter vægrede sig forleden ved at gå op i stillingen, de ville ikke lade sig slagte værgeløse, og jeg er desværre bange for, at det går således overalt. De frygter ikke for et angreb, men finder det urigtigt, at de skulle stå stille og lade sig slå ihjel«.

»Man må give dem ret deri, men det gælder jo om at holde stillingen så længe som muligt. Længe kan den næppe holdes, og det er muligt de herrer generalstabsofficerer, som sidder lunt og godt inden døre herovre på Als - men sjældent eller aldrig kommer ud i stillingen - naturligvis holder på, at den skal forsvares til det yderste«.

Storm

Der var god grund til, at Jacob følte sig deprimeret. Stormen på Dybbøl den 18. april 1864 var forestående, og om denne fortæller Jacob i sine erindringer: »Det kneb svært for os at få mandskabet til at marchere over til skansen. De syntes, at de havde haft det strengt nok hidtil med den indskrænkede hviletid, men nu med så kort varsel at blive drevet til slagtebænken på Dybbøl Banke, forekom dem at være uretteligt«.

»Imidlertid lykkedes det dog omsider efter megen tordentale og et par rap af den flade klinge samt ved list at få dem til at sætte sig i gang, og da de var nået op i stillingen, gik alt godt, og under storangrebet leverede de et udmærket forsvar. Kompagniet, som jeg stod ved, havde den nat forpoststilling foran skanserne VII og VIII, og ved daggry i herligt stille vejr og strålende solskin anede vi ikke, at på slaget ti ville storangrebet begynde«.

»Kaptajnen og jeg havde indrettet os nogenlunde hyggeligt i en fordybning i terrænet og skulle til at tage en lille lur, da en soldat, som stod på vagt foran fordybningen, råbte: »Jeg tror tyskerne går op i skanserne på venstre fløj«. Og ganske rigtigt viste det sig, at stormkolonner var på vej op i skanse V og VI. De bar på hovederne sække fyldt med sand, der skulle benyttes til at dække piggene på de harver, vi havde anbragt i udgravningerne omkring skanserne«.

»Lignende kolonner angreb skanse IV, men dem kunne vi ikke se fra vort stade. Vi så også nogle kolonner vakle og komme lidt i uorden; grunden var den, at vore gamle forladekanoner i skanserne nu var kommet i aktivitet efter at have henstået gemte under hele belejringen. Men det var kun nogle få skud, de afgav, hvorefter de atter måtte opgive ævred og tie stille«.

»Skanserne I-VI blev derefter hurtigt besat af tyskerne, som med deres hurtigtskydende bagladegeværer tvang vore tilbage til bag skanserne på venstre fløj, hvorfra 8. brigade gjorde et heltemodigt fremstød under stort mandefald. Men resultatet blev desværre, at de - såvel som 2. og 22. regiment - måtte trække sig tilbage til det befæstede brohovede, der skærmede overgangen over Allsund til Als, og her holdt to regimenter stand, indtil de sidste af vore tropper havde forladt fastlandet«.

Den ene uden hovede

I sin korrespondance beretter Jacob mere detaljeret om uhyrlighederne. Han skriver: »Da vi nåede åbningen ind til løbegraven, kunne vi ikke komme igennem, fordi den blev bestrøget med granater. Vi smed os derefter ned i den grøft, af hvis jord løbegravsvolden var dannet, og kom lidt efter til det resultat, at det måtte kunne lade sig gøre med lidt hurtighed at smutte igennem åbningen mellem skuddene, og det lykkedes«.

»Straks vi kom indenfor, mødte os synet af to kammerater siddende oprejst på banketten, den ene uden hovede og den anden flænget fra øverst til nederst af granatsplinter. Vi måtte tage plads ved siden af dem, og som jeg sad allerbedst, kom der en granat og slog an i volden og eksploderede i nakken på mig. Jeg blev så fortumlet af det stærke knald, så jeg ikke vidste, om jeg var levende eller død...«.

»Nu kunne de beskyde højre fløj, deriblandt os. Dækket af skrænterne ved Alssund nåede vi ved middagstid - dem af os, der var udskadte - over pontonbroen og indtog derefter vore stillinger ved løbegravene ved Alssund, hvorfra vi beskød de fremtrængende tyskere. En våbenhvile gjorde det muligt at opsamle de sårede og døde, og imens spillede den tyske militærmusik oppe i skanse VI sejrshymner, og vi kunne tydeligt se hele den tyske generalstab med prins Friedrich Carl holde på toppen af Dybbøl Banke og høre tyskerne skalte og valte i det terræn, som vi havde forsvaret, og som havde kostet os så meget blod, afsavn og lidelser. Men Dybbølstillingen var og blev fortabt«.

Ridderkors

Fra Als blev Jacob og hans enhed indskibet til Fåborg, hvor han fik nogle dage fri til at besøge sin familie. Jacobs beretning om sin march tilbage fra krigen til Sølv-

Jacob Bang (1844-1934) med det ridderkors, som han fik tildelt den 8. juni 1864 for »uforfærdethed, udholdenhed og dygtighed under belejringen af Dybbølstillingen«. En fast stilling som officer i hæren kunne det dog ikke blive til. Foto: Rigsarkivet.

gades kaserne taler for sig selv: »Vi gik ad landevejen til Roskilde og kørte derfra til København, og da vi nåede hovedstaden, fik vi ordre til at gå bag om byen på voldene, som dengang endnu eksisterede, for at undgå befolkningens hån«.

Jacob blev derefter afskediget fra hæren. Han fik et ridderkors, men fast officer kunne han stadig ikke blive. Derpå gik det hjem til forældrene på Fyn. Efter forskellige småjobs blev Jacob ansat som toldassistent i Vamdrup og gift med en pige fra Ålborg. Jacob Bang kom i de sidste år til at bo i København, hvor han døde i 1927.

Kilder:

1. Jacob Bangs erindringer og korrespondance findes i Rigsarkivet, nr. 1015.019.
2. Af Johannes Nielsen: 1864. Da Europa gik af lave, 1987, s. 75 fremgår, at det ikke spillede nogen væsentlig rolle, at tyskerne havde de hurtige bagladere. Denne vurdering står i modsætning til Jacob Bangs oplevelse.

Det sker – på nordslesvigske museer

Sønderjyske museer i undervisningen

Amtsmuseumsrådet har netop udsendt et stort ringbind til alle skoler, biblioteker og turistbureauer i Sønderjyllands Amt samt til undervisningscentraler i det øvrige land. Ringbindet rummer en gennemgang af 35 sønderjyske museer og syv historiske værksteder, som er tilgængelige for offentligheden og egnede til brug i undervisningen. Hanne Christensen, Aabenraa Museum, indleder med at redegøre for undervisningsformer i museer og »ting og tværfaglighed« illustreret med et objekt som cyklen, betragtet i en teknisk, kulturhistorisk, social og designhistorisk sammenhæng. Kim J. Paulsen, Cathrinesminde, skriver om skolernes fag og museerne. Derpå følger den lange katalogdel med udførlige oplysninger om museernes faglige indhold, åbningstider, muligheder for foredrag og rundvisninger, undervisningsmateriale og forslag til undervisningsforløb.

Det er tredje gang, et værk af denne art udarbejdes af museumsformidlerne, og det er bemærkelsesværdigt, at antallet af sønderjyske museer er fortsat stigende. Væksten sker vel at mærke ikke på de statsanerkendte museer, men i besøgscentre, historiske værksteder og små samlinger, som grundlægges af og i vidt omfang bæres af lokale, ofte ulønnede kræfter. Symptomatisk for denne udvikling er f. eks. udviklingen i Frøslevlejren, hvor der i det forrige ringbind var ét museum - Museet for Frøslevlejren. I dag er dette museum blevet til en tvillinginstitution med et museum for Røde Kors

tilkoblet, og samtidig er der udviklet fire andre museumsinitiativer i Frøslevlejren. Her som andre steder må man uvilkårligt stille sig to spørgsmål:

- Stiller de mange museer og museums lignende initiativer sig i vejen for hinanden?

- Hvor mange offentligt støttede museer kan et område som Sønderjylland bære?

Vurderet ud fra besøgstallene gennem 1990'erne må det første spørgsmål desværre besvares med et klart »ja«. Der er sket en nedgang især i sommermånederne af turistbesøget, idet et øget antal museer ikke synes at medvirke til, at turisterne bliver i området flere dage end planlagt. Situationen kan sammenlignes med stridighederne mellem vandmøllerne i middelalderen og renæssancen om brugsretten til vandet. Når der blev placeret flere vandmøller ved det samme vandløb, opstod strid om udnyttelsen af vandet.

Det næste spørgsmål er det vanskeligere at give et svar på. De etablerede (=statsstøttede) museer vil nok have en anden vurdering end de nyere initiativer, og afgørelsen ligger naturligvis hos befolkningens repræsentanter, dvs. de lokale og amtslige politikere.

Om tre år sker et årtusindskifte, og dette vil uvægerligt få en række følger-virkninger for vores opfattelse af historien. 1800-årene vil formentlig virke som en fjern periode, måske fjernere end 1700-årene er for de fleste af os i dag. Efter årtusindskiftet vil det være naturligt at

-
- Indtil 19. dec.: **Museet på Sønderborg Slot**
Julearrangement for omegnens skoler og institutioner.
- Indtil 1. april 1997: **Cathrinesminde Teglværksmuseum**
Museet er lukket.
- Indtil 5. jan. 1997: **Tønder Museum**
»Arabesque« - Papirklip af Sonia Brandes og tønderske kniplinger.
- Sønderjyllands Kunstmuseum**
Museet er lukket på grund af ombygning.
- Indtil 1. april 1997: **Højer Mølle- og Marskmuseum**
Museet er lukket.
1. dec. - 31. dec.: **Aabenraa Museum**
Oldemors juletræ.
7. og 8. dec.: **Jacob Michelsens Gård**
Julehygge og bageweekend.
7. dec. - 11. jan. 1997: **Haderslev Museum**
Byhistorisk Arkiv 50 år. Jubilæumsudstilling med materialer fra Haderslev Byhistoriske Arkivs samlinger og om dets virksomhed.
- Fra 7. dec.: Julekrybber i privat eje.
9. dec. - 20. dec.: **Midtsønderjyllands Museum**
Julestue for omegnens skoler og institutioner.
-

kunne se udstillinger fra 1900-årene på de sønderjyske museer, men her mangler i vid udstrækning materiale, da samtidokumentationen har været - og fortsat er - meget forsømt. Derfor er de sidste 100 år svagt repræsenteret bortset fra dele af den politiske historie. Industrieren er stort set usynlig i museums-mæssig henseende bortset fra teglindustrien på Cathrinesminde. Derimod er landbrug og mølleri fortsat topscorere, hvad der fremgår af ringbindet. Men hvis

museerne fortsat skal kunne hævde, at de rummer de materielle kilder til landsdelens historie, så bør den fremtidige vækst ske på de forsømte felter. Ringbindet kan være udgangspunkt for at finde ud af, hvor der bør sættes ind.

Inge Adriansen og Inger Haupt (red): Sønderjyske Museer i undervisningen, udg. af Museumsrådet for Sønderjyllands Amt. 104 s. Pris: 50 kr. Ekspedition Museet på Sønderborg Slot.

Inge Adriansen

Slesvig-Holstens historie

Ulrich Lange (hrsg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 719 s. Wachholz Verlag Neumünster. 1996. Pris: 85 DM.

Da man må se i øjnene, at den stort anlagte og monumentalt udstyrede *Geschichte Schleswig-Holsteins* næppe foreløbig når til vejs ende, så må man ud fra enhver synsvinkel være taknemmelig for, at en yngre generation så at sige har taget sagen i sin egen hånd og har udsendt en etbinds - men naturligvis et meget svært bind - *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von Anfängen bis zur Gegenwart*, under redaktion af professor Ulrich Lange. Der foreligger også med dette værk den længe ønskede afløser for Scheel/Klüwers skildring, der trods revisioner (8. udgave 1981) efterhånden viser tydelige tegn på forældelse.

Ganske, som det er tilfældet, når man vil beskæftige sig med Danmarks historie, så undgår man ikke problemet med, hvad Slesvig-Holsten egentlig omfatter. Lübeck er som bekendt en del af det nuværende land, men har så sandelig ikke meget med de to hertugdømmer at gøre i en lang periode af historien - snarere tværtimod. Nordslesvig behandles efter 1920 alene i forbindelse med grænse-/mindretalsemner. Men man har - i lighed med, hvad man gjorde i den nyeste flerbinds Danmarkshistorie - valgt at tage de nuværende grænser som udgangspunkt.

Det er umiddelbart et »moderne« historisk værk. De arkæologiske afsnit er præget af den nye arkæologiske synspunkter, og i middelalderen får man en grundig indføring i samfundets struktur. Fremstillingen af Slesvig-Holstens »glansperiode« i slutningen af 1700-tallet er gennearbejdet og breder sigtet ud fra den traditionelle kreds om Emkendorf. Julia Reventlow er naturligvis med, men er sat i et mere overkommeligt perspektiv.

Næsten programmatisk har afsnittet om tiden fra 1830 overskriften *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne (1830-1918)*, hvad

der må betegnes som en fra traditionen stærkt afvigende udmelding. Og man lever op til betegnelsen. Vi begynder med infrastruktur, boliger, offentlig og privat hygiejne for at gå videre til forandringerne i den materielle kultur. Her er - fremgår det af henvisningerne - ganske klart et område, hvor man i (kredse i) slesvig-holstensk historieforskning er i tættere kontakt med de aktuelle tendenser i europæisk historie end f. eks. i de danske historikermiljøer. Så forekommer til gengæld de rundt om i værket forekommende ekskursioner over kunsthistoriske emner lidt uformidlede i forhold til værkets hovedlinje. De hænger ikke rigtig sammen med det øvrige. Det kunne virke som pligtstof, der nu skulle tages med.

Det kan ikke undgå at springe i øjnene, at skildringen af den nationale konflikt fra 1830 og frem til Første Verdenskrig er lagt i hænderne på arkivar Hans Schultz Hansen, Aabenraa. Han har givet en på samme tid koncentreret og nøgtern fremstilling af den periode og de emner, hvor fortolkningerne har stået skarpest mod hinanden fra henholdsvis dansk og tysk side. Hvis man overhovedet kan og skal tale om en »objektiv« historieskrivning, så er Hans Schultz Hansen i dette store afsnit kommet idealet meget nær.

Et andet kapitel af bogen, som man som dansk læser kaster sig over, er naturligvis afsnittet om perioden 1933 til 1945. Det er åbenbart for alle, at nazismens epoke fortsat er et problem i tysk historieforskning. Ganske karakteristisk er det således, at det slesvig-holstenske biografiske leksikon, der arbejder sig frem bind for bind, har haft store vanskeligheder ved at finde forfattere til artiklerne om de nazistiske ledere, f. eks. Gauleiter Lohse, og har måttet gå til udlandet. Kiels Universitet har ikke set udforskningen af dette tidsrum som et centralt emne i de forløbne år! Peter Wulf skildrer hele forløbet fra 1918 til 1945 og indarbejder her fortjenstfuldt ånds- og kunsthistorien i sin fremstilling. Opgaven har været vanskelig - og man kan ikke helt frigøre sig fra det indtryk, at

forfatteren i sin omhu for at dokumentere regimets umenneskelighed (f. eks. i et særligt kapitel om jødernes skæbne) så godt som ikke får plads til at skildre den indsats for udviklingen af denne del af Tyskland, der rent faktisk fandt sted. Det er blevet til halvanden side, hvor man måske kunne have tænkt sig at have fået lidt mere at vide om f. eks. konsekvenserne af den nazistiske bondepolitik m.m. Men Wulf, der er ubønhørlig i sit anlæg af sin fremstilling, konstaterer, at man ikke kunne undgå at være bekendt med regimets forbrydelser, og konkluderer endelig s. 583: *Zu viele Schleswig-Holsteiner haben - wie andere deutsche auch - zu lange dem nationalsozialistischen Regime gedient.*

Kurt Jürgensen afslutter for tiden efter 1945. Her giver han en grundlæggende fremstilling af perioden under den britiske okkupation, af genskabelsen af de politiske og organisatoriske apparater m.m. Men han standser nu op rigeligt tidligt. Allerede i 1950'erne tynder det ud, og for tiden efter 1960 - og det er nu blevet til en god menneskealder - er der reelt kun nogle enkelte tal, tabeller og navnelister.

Værket foreligger, det kan bruges, det kan give afsæt til videre beskæftigelse med emnet. Det er godt at tage i hånden og forsynet med gode registre. Der er udmærkede litteraturhenvisninger efter hvert delafsnit, så man hurtigt kan danne sig et overblik over »Stand der Forschung«. Der er som foran omtalt nogle støberande, foranlediget af de mange medarbejdere, men det er væsentligst kosmetiske mangler. Hvad vi kan glæde os over at have fået i hånden, er et glimrende arbejdsredskab - en redelig, velorienteret og veltilrettelagt skildring af et langt og til tider unægtelig særdeles kompliceret historisk forløb.

Geschichte Schleswig-Holsteins bør blive vor generations håndbog i Slesvig-Holstens historie - ihvertfald bliver den min.

Claus Bjørn

Postkort fra Haderslev

Per Christensen: Haderslev i gamle postkort. Europæisk Bibliotek Forlag. Zaltbommel, Holland, 1996. 78 sider, rigt illustreret i sort/hvid. Pris: 148 kr.

Haderslev er nok den sønderjyske købstad, der i de senere år har været emnet for flest lokalhistoriske publikationer. I perioden fra

byens 700-års købstadsjubilæum i 1992 til denne sommer er der udkommet otte regulære bøger, adskillige mindre tryksager samt et utal af artikler, der på forskellig måde beskæftiger sig med byens historie. Fælles for flere af disse er en udstrakt brug af illustrationer, og denne nyligt udkomne bog tager skridtet fuldt ud og lader de gamle postkort fra perioden 1880 til 1940 (langt de fleste stammer dog fra dette århundredes to første årtier) være grundlaget for en vandring gennem Haderslev.

76 postkort, hvoraf nogle er egentlige fotografier, danner udgangspunkt for lige så mange fortællinger om byens historie. Gengivelsen af fotografierne er fremragende, billederne står skarpt på siden og heldigvis uden den uheldige brune tone, der har ødelagt illustrationerne i så mange nyere bøger. Med disse billeder kommer forfatteren godt rundt i hele byen, fra de gamle huse og gader i bymidten til de nye villakvarterer, der voksede op omkring Haderslevs middelalderlige centrum i århundredets begyndelse. Derimod er de kvarterer, der opstod efter Genforeningen, ikke medtaget, hvilket understreger det indtryk, man iøvrigt får gennem læsningen, at det er perioden før 1920, der har forfatterens interesse.

Teksterne er velskrevne og tager hovedsageligt udgangspunkt i de mange gode billeder. Nok synes der at være lagt en linie i forbindelse med valget af illustrationer. Vi føres fra det ældste til det yngste, fra det generelle til det specifikke, men overalt er der plads til, at specielt gode motiver eller illustrationer, der kan fortælle en god historie, medtages, selv om det bryder den fastlagte disposition. Hver tekst former sig nærmest som et causeri, hvor forfatteren henter inspiration i motivet, kommenterer det og fortæller de historier, som han finder betydningsfulde. Man kunne have valgt andre historier, men det er netop bogens erklærede formål, at motiverne skal vække minder eller pirke til nysgerrigheden. Det er ikke en historiebog, men en appetitvækker for den, der interesserer sig for »gamle dage« i Haderslev. Teksterne skal led læseren på vej, men ikke begrænse den tankeflugt, motiverne kan sætte igang hos den enkelte. Og som sådan fungerer den udmærket.

lsm

Vonsild Kirkebog

Når man nævner Vonsild kirkebog, tænker man ikke på den lange række af kirkebøger frem til nutiden, men specielt på de fem bind, der er bevaret fra pastor Johannes Rüdes tid. Disse udgør sammen med tillysningsbogen, der indeholder notater om meddelelser fra prædikestolen også fra pastor Rüdes tid, en enestående kultur- og lokalhistorisk kilde.

Johannes Råde var født i Tønder og kom efter sin uddannelse bl. a. ved universitetet i Königsberg til Vonsild i 1659. På dette tidspunkt havde krigenes hærgen fordrevet beboerne fra deres hjem, gårdene var plyndrede, og pesten havde hærget. De overlevende beboere havde søgt tilflugt i Kolding. Også stedets præst var død. Johannes Råde ægtede hans enke.

Af kirkebogen kan vi se, at endnu i 1661 blev en del af børnene fra Vonsild døbt i Kolding, men i de følgende år flyttede beboerne tilbage. Samtidig kom der et stort befolkningstilskud ved tilvandring, fortrinsvis fra Nørrejylland, således at gårdene igen kunne blive besat og jorden dyrket.

Når vi ved så god besked om disse forhold, skyldes det, at Råde i de sidste fire af de bevarede kirkebøger, dækkende tiden 1685-1708, har indført udførlige nekrologer over de afdøde sognebeboere. I alt 260 er det blevet til, omfattende alle aldersgrupper og alle sociale lag i landsbyen. Omfanget kan variere fra en halv side til adskillige sider. Oplysningerne bygger på samtaler, som præsten har ført med pågældende, når de er blevet berettet under den sygdom, der som regel førte til døden.

Levnedsskildringerne er bygget op efter et fast skema, som også kendes fra trykte ligprædikener, men stoffet her er langt mere levende fortalt og fyldt med detaljer fra dagligdagen. Om hver enkelt afdød får vi forældre og fødested oplyst samt skolegang, læse- og skrivefærdighed. Der er i forhold til den almindelige opfattelse af læse- og skrivefærdighed på landet i 1600-tallet forbavsende mange, der beherskede disse. Det gælder også kvinderne.

Således fortælles om en fattig tjenestepige, at hun lånte nogle få skilling for at købe en bog på Kolding marked. Uheldigvis frøs hun ihjel på vejen hjem. Men det er den omstændighed, vi kan takke for den værdifulde oplysning.

I de gamles fortællinger spiller forholdene i kejserkrigen og svenskekrigen en stor rolle, og disse begivenheder bruges som faste tidsrammer. For eksempel hedder det om en, at hun blev født det år, kejserens folk kom til landet, og den store komet lod sig se. Rystende er beretningerne om de vilkår, som blev de fordrevnes lod som flygtninge. Mange mistede alle deres børn, og om en berettes, at de polske soldater strøede krudt i ansigtet på ham og antændte det. Han skulle fortælle dem, hvor han havde gemt sine sølvskeer. Om en kvinde fortælles, at soldaterne tvang hende til at tage sin afdøde mands lig på skuldrene og bære det til nærmeste by for at få det begravet.

Heldigvis er der også skildringer fra dagligdagen i mere fredelige tider. Vi møder den gamle mand, der står tidligt op og gør ild på arnen og sætter sig til at læse i salmebogen, konen i den store gård, der bliver stanget i livet af en uvan tyr, og den lille pige, der lå og sang begravelsessalmen: »Jeg lægges i jorden i en ble, for ingen skal mig nøgen se.« Hun var kun ni år, men kunne adskillige salmer udenad. Andre piger lærte at kniple, ja en enkelt kunne endda køre ploven for sin far. Skolegangen holdes i nogle år rundt på skift i gårdene, senere blev den flyttet til kirken, og mange gange blev beboerne formanet til at sende deres børn i skole. Dette fremgår af tillysningsbogen, der dækker årene 1678-83. Der hører vi også om forsvundne kreaturer, om marktyveri og om hærværk, kort sagt om det dagligliv, som de officielle kilder ellers kun fortæller lidt om.

Hans H. Worsøe (red): »Vonsild kirkebog 1659-1708« København 1982.

Hans H. Worsøe (red): »Vonsild-Dalby tillysningsbog 1678-1683« København 1987.

Hans H. Worsøe